

Op deze uitgave is de CC-BY-NC-licentie van toepassing.

Het is toegestaan om deze uitgave te kopiëren, distribueren, vertonen en op te voeren, en om afgeleid materiaal te maken dat op dit werk gebaseerd is zolang dit geen commerciële doeleinden heeft en uitsluitend als de auteur vermeld wordt als maker: D. Jeong/Theologische Universiteit Apeldoorn

DIC ECCLESIAE

Een onderzoek naar de uitleg van Mattheüs 18:15-17 bij Luther, Calvin en Cajetanus in relatie tot hun exegetische methode

Naam	Doohyeok Jeong
Studentnummer	1168
Begeleider	Prof. dr. H. J. Selderhuis
Major	Kerkrecht
Minor	Kerkgeschiedenis
Theologische Universiteit Apeldoorn, 28 december 2018	

Inhoudsopgave

Afkortingen	3
Inleiding	4
Hoofdstuk I : Luther	
1.1 Exegetische methode	7
1.1.1 Oratio, meditatio, Tentatio	7
1.1.2 De combinatie	13
1.2 De uitleg van Mattheüs 18:15-17	16
1.3 Conclusie	20
Hoofdstuk II : Calvijn	
2.1 Exegetische methode	22
2.1.1. Perspicua brevisitas	22
2.1.2 De methoden	25
2.2 De uitleg van Mattheüs 18:15-17	30
2.3 Conclusie	45
Hoofdstuk III : Cajetanus	47
3.1 Exegetische methode	48
3.1.1. Sensus literalis	49
3.2 De uitleg van Mattheüs 18:15-17	55
3.3 Conclusie	57
Hoofdstuk IV : Vergelijking	
4.1 De exegetische methode	59
4.2 De uitleg van Mattheüs 18:15-17	63
4.3 Conclusie	66
4.3.1. Overzichttabel van de exegetische methoden	66
4.3.2. Overzichttabel van de uitleg van Mattheüs 18:15-17	67
Hoofdstuk V : De opbrengst voor het kerkrecht	
5.1 De kerkelijke tucht bij Luther	69
5.2 De kerkelijke tucht bij Calvijn	71
5.3 Kerkelijke straffen bij Katholieken	79
5.4 Vergelijking van de kerkelijke tucht	87
5.5 De excommunicatie	88
Conclusie	92
Literatuurlijst	97

Afkortingen

CO : Edouard, C. e.a., *Joannis Calvini opera quae supersunt omnia* (Brunsvigae: C.A. Schwetschke, 1863).

CR : Harinck, G. & Gimpel, M., *Christelijke encyclopedie* (Kampen : Kok, 2005).

EBR : Klauck, H-J. & Allison Jr, D. C., *Encyclopedia of the Bible and its reception* (Berlin ; New York : De Gruyter, cop. 2009).

LW : Luther, M. e.a., *Luther's works* (Saint Louis : Concordia, 1956-).

OER : Hillerbrand, H. J., *The Oxford Encyclopedia of the Reformation Volume 1* (Oxford university press: New York; Oxford, 1996).

TRE : Krause, G. e. a., *Theologische Realenzyklopädie* (Berlin : De Gruyter, 1977-2004).

WA : Luther, M., *D. Martin Luthers Werke* (Weimar : Böhlau, 1883-2009).

Inleiding

Rudolph Sohm (1841-1917) heeft de verhouding tussen het recht en de kerk bestudeerd. Sohm was een jurist, kerkhistoricus, en theoloog in Duitsland. Aan de universiteit van Leipzig heeft hij rechten en kerkrecht gestudeerd. In zijn boek *Kirchenrecht* (1892) schreef hij dat de kerk en het recht in tegenspraak zijn met elkaar: “Das Kirchenrecht steht mit dem Wesen der Kirche in Widerspruch.”¹ De reden waarom de kerk en het recht volgens hem in strijd zijn met elkaar, is: “Das Wesen der Kirche ist geistlich; das Wesen des Rechts ist weltlich. Die Kirche will durch das Walten des göttlichen Geistes geführt, regiert werden; das Recht vermag immer nur menschliche Herrschaft, irdischer, fehlbarer, der Zeitströmung unterworfenen Natur hervorzubringen.”² Dit betekent dat de kerk geestelijk is, omdat zij door de Heilige Geest wordt geregeerd, maar omdat het recht wereldlijk is, houdt het verband met menselijke instellingen. Om die reden hebben volgens Sohm de kerken in de nieuwtestamentische periode geen organisatie gehad en konden ze het ideale voorbeeld van kerken zijn. Toen waren die kerken de liefdesgemeentes en werd het maken of vragen van de organisatie als klein geloof beschouwd, volgens Sohm.

In zijn artikel over Kerk en Recht in het boek ‘Inleiding tot studie van het kerkrecht’ behandelt Johannes Plomp twee belangrijke bedenkingen tegen Sohm. Plomp noemt als eerste dat Sohms begrip van “de Geest modern is”.³ Dit betekent dat Sohm de Heilige Geest als “immateriële, ongrijpbare, onzichtbare”⁴ Geest heeft begrepen. Volgens Plomp is de Heilige Geest aanwezig in de kerk van het Nieuwe Testament en zich voor haar inzet. Plomp onderbouwt dit met voorbeelden uit het Nieuwe Testament: de Heilige Geest benoemt mensen voor zijn dienst (Hand. 13:2) is een gids voor de apostelen (Hand. 16:6-7) en waarschuwt (1 Tim.4:1). Dus “uit alles blijkt dat de ‘geestelijkheid’ van de kerk in het Nieuwe Testament heel iets anders is dan Sohm daaronder verstaat.”⁵

De tweede bedenking gaat in op het wezen van het recht dat Sohm ‘Zwangsgewalt’ heeft genoemd, dat wil zeggen “de uitoefening van dwang.”⁶ Plomp wijst erop dat het recht niet alleen maar de dwingende kracht heeft. Onder het recht vallen ook rechtsregels die geen dwang kennen (bijv. huwelijk, familie, kerk, bedrijf enzovoort). Omdat het kerkrecht op de Bijbel is gebaseerd, is het kerkrecht gericht op gesprek, onderricht, waarschuwing en vermaan. Daarom zijn de kerk en het recht niet in strijd met elkaar. De kerk heeft het kerkrecht nodig in die zin dat de kerk door Gods recht geregeerd wordt.

¹ Sohm, *Kirchenrecht*, 1.

² Sohm, *Kirchenrecht*, 1.

³ Spijker en Drimmelen (red), *Inleiding*, 35.

⁴ Spijker en Drimmelen (red), *Inleiding*, 35.

⁵ Spijker en Drimmelen (red), *Inleiding*, 36.

⁶ Spijker en Drimmelen (red), *Inleiding*, 36.

Dit heeft te maken met het onderzoek naar het kerkrecht maar niet naar de kerkelijke tucht zelf. Men beschouwt de kerkelijke tucht hetzelfde als het kerkrecht, omdat door de kerkelijke tucht de zondaar behandeld wordt. Daarmee heeft de kerkelijke tucht het karakter van het recht goed getoond. De kerkelijke tucht behoort tot het kerkrecht, maar het kerkrecht is breder dan kerkelijke tucht alleen. De kern van het kerkrecht is Gods soevereiniteit. Dit betekent dat God het recht van de kerk heeft uitgevaardigd als de enige wetgever. Daarmee beheerst God onze kerken. Om die reden heeft de kerk veel dingen die Gods soevereiniteit laten zien (bijv. eredienst, liturgie, het Woord, het sacrament, de kerkelijke tucht). In de kerk krijgt Gods soevereiniteit door de kerkelijke tucht praktisch uitvoering doordat God de macht om de zonde te vergeven, heeft gegeven aan de kerk. Daarom wordt de zondaar door de kerkelijke tucht behandeld. Maar oorspronkelijk heeft de overheid de macht gehad om de zondaar te veroordelen. Hierdoor ontstaat het probleem welke zonden door de kerk worden beoordeeld en welke door de overheid. De uitleg van Mattheüs 18: 15 – 17 is van belang bij dit probleem.

Mattheüs 18: 15 – 17 kan worden gebruikt om de orde van de kerk, die God aan de kerk gegeven heeft met vergeving van de zonde, te onderbouwen. Toch worden de teksten verschillend uitgelegd door verschillende uitleggers, afhankelijk hun omstandigheden of theologie. Om die reden richt deze scriptie zich op de periode van de Reformatie in de 16e eeuw. Om verdere focus aan te brengen worden in deze scriptie drie belangrijke theologen uit de periode van de Reformatie behandeld. Dit zijn Luther, die de Reformatie op gang heeft gebracht, Calvijn, die de vader van het gereformeerde kerkrecht wordt genoemd en Cajetan, een katholieke theoloog commentaren op bijna alle Bijbelboeken heeft geschreven. Daarom wordt juist de uitleg van deze drie theologen in deze scriptie behandeld. Dit onderzoek richt zich vooral op het ‘*Dic ecclesiae*’ in vers 17 omdat dit vers de onmisbare sleutel is om de deur van het onderzoek naar de kerkelijke tucht te kunnen openen.

Methodologie en doel van deze scriptie

Johannes Bouterse heeft de Bergrede beschreven waarbij hij reformatoren heeft onderzocht en met elkaar vergeleken. De methode van de scriptie van Bouterse is eerst de reformatoren te onderzoeken en vervolgens deze met elkaar te vergelijken. Dit onderzoek volgt in deze scriptie dezelfde methode. Eerst worden de drie genoemde theologen behandeld, hun uitleg van Mattheüs 18: 15 – 17, met de focus op het vers ‘*Dic ecclesiae*’ waarmee de kerkelijke tucht en de excommunicatie worden beschreven. Om hun uitleg van de teksten Mattheüs 18:15-17 goed te begrijpen, richt deze scriptie zich op de exegetische methoden van de verschillende theologen met daaropvolgend hun uitleg van de teksten (Hoofdstuk I. II. III). In hoofdstuk IV wordt de vergelijking van de exegetische methoden en de uitleg van de teksten beschreven. In hoofdstuk V wordt de

vergelijking van de kerkelijke tucht en de excommunicatie beschreven.

Deze scriptie heeft als doel om de uitleg van Mattheüs 18: 15 – 17 bij Luther, Calvin en Cajetan met elkaar te vergelijken op basis van hun exegetische methode. Daarmee kunnen we begrijpen wat de vergelijking van deze drie uitleggers inhoudt met betrekking tot de kerk. Daarom is de hoofdvraag van dit onderzoek: Hoe is in de 16e eeuw Mattheüs 18: 15 – 17 van katholieke en protestantse zijde uitgelegd? Daarnaast zijn de deelvragen: Hoe heeft Luther Mattheüs 18:15-17 uitgelegd? (Hoofdstuk I) Hoe heeft Calvin Mattheüs 18: 15 – 17 uitgelegd? (Hoofdstuk II) Hoe heeft Cajetan Mattheüs 18: 15 – 17 uitgelegd? (Hoofdstuk III) Wat levert een vergelijking van deze drie uitleggers op? (Hoofdstuk IV) Wat betekent de uitleg van deze drie theologen voor het kerkrecht? (Hoofdstuk V)

Hoofdstuk I

Luther (1483-1546)

De Reformatie is door Luther ingezet. Waarom Luther? Er waren minstens twee redenen in de theologie en in de politiek. Volgens het boek van ‘European History 1400-1600’⁷ is de theologische reden in relatie met de profetie van Johannes Hus. Toen hij op sterven lag, gaf hij aan dat er een reformator over 100 jaren tevoorschijn zou komen. Daarom hebben mensen belangstelling voor de komst van de reformator. De Bijbel, met name de boeken Openbaring en Daniël, speelt een grote rol in het bevestigen van de komst van de reformator. Toen Luther op woensdag 31 oktober 1517 de 95 stellingen vastspijkerde, wisten mensen dat het begonnen was. Tegelijk moest de kerk een goed rol als ‘*tribunus plebis*’ spelen, omdat het wereldlijke gezag al was bedorven en daarover moest de kerk vermanen en preken. Maar op dat moment is de kerk ook bedorven, daarom heeft de kerk de Reformatie nodig. Met Luther is het begonnen. In de kerkgeschiedenis werd het door God uitgevoerd. Dit betekent dat Luthers werken de toetssteen kunnen worden om het christendom, vooral de protestante zijde, te onderzoeken. In dat licht, op basis van Luther en zijn uitleg, kunnen we de latere reformatoren en de anderen zien. Om die reden is het belangrijk te weten wat Luthers theologie is, omdat de theologie voor Luther te maken hebben met de Bijbel: zijn theologische methoden (*Oratio, Meditatio, Tentatio*) zijn niet te scheiden van de Bijbel. Daarmee kan beschreven worden hoe Luther de teksten Mattheüs 18:15-17 uitgelegd heeft. Daartoe bestaat deze deel uit twee delen: de exegetische methode en de uitleg van Mattheüs 18:15-17.

1.1 De exegetisch methode

1.1.1 *Oratio, Meditatio, Tentatio*

Hoe heeft Luther de Bijbel uitgelegd? Wat heeft Luther in de Bijbel gevonden? Welke methoden gebruikte hij voor de oprechte uitleg van de Bijbel? Dergelijke vragen laten onze ogen naar Luthers Bijbeluitleg in kerkgeschiedenis kijken. Omdat Luther de Reformatie in de kerkgeschiedenis uitgevoerd heeft en hij als Reformator ook grondlegger is van de protestantse theologie, is het van groot belang te onderzoeken hoe Luther de Bijbel heeft uitgelegd. Dit is zoals we onze stamboom van de Bijbeluitleg bekijken. Want de kerkgeschiedenis toonde niet alleen dat de geschiedenis een getuigenis is, maar ook dat de geschiedenis een schrijver is van de kerkgeschiedenis. Natuurlijk hadden de kerkvaders de Bijbeluitleg gehad, maar aangezien de Bijbel in de klas werd

⁷ Brady, e.a., *European history 1400-1600*, 12-13.

onderzocht met de ontwikkeling van universiteiten in de 11^e eeuw, zou de Bijbeluitleg bij Luther een praktijk voorbeeld voor ons kunnen worden.

Voor Luther is de Bijbel boven alles Gods Woord⁸, dat wil zeggen het boek dat anders is dan anderen boeken, omdat men door alleen het boek over het eeuwige leven kan leren: “Erstlich sollst Du wissen, daß die heilige Schrift ein solch Buch ist, das aller ander Bucher Weisheit zur Narrheit macht, weil keins vom ewigen Leben lehret om dies allein.”⁹ “De Bijbel werd Luther steeds meer tot enige bron en norm, waarbij hij onder andere in een preek uit 1515 wel duidelijk stelt dat het niet om de Bijbel op zich gaat, maar daarom dat wij via de Bijbel tot Christus komen.”¹⁰ Om die reden zei Luther, against the proposal to publish Luther’s collected works September 29, 1538), dat “I’d rather that all my books would disappear and the Holy Scriptures alone would be read.”¹¹ Luther wilde niet dat zijn geschriften boven de Bijbel zouden komen te staan. Ook zijn methoden van Bijbeluitleg zijn uit de Schrift zelf afgeleid en wel uit Psalm 119. Daarmee heeft Luther dit van de koning David geleerd. “This is the way taught by holy King David (and doubtlessly used also by all the patriarchs and prophets) in the one hundred nineteenth Psalm.” “There you will find three rules, amply presented throughout the whole Psalm. They are *Oratio, Meditatio, Tentatio*.”¹²

Allereerst heeft Luther die wijzen gebruikt om theologie te onderzoeken.¹³ Hij zegt: “I want to point out to you a correct way of studying theology, for I have had practice in that.”¹⁴ Om die reden heeft Bayer, een systematisch theoloog, “Die drei (Regelen), des Theologiestudiums im einzelnen”¹⁵ behandeld. Maar “the theology of Martin Luther was a theology of the Word of God”¹⁶ en “the history of theology is the record of how the church has interpreted the Scriptures.”¹⁷ “The study of Luther is bound to figure prominently in the history of exegesis, not only because he himself was so predominantly an exegete, as we shall see in the main body of this book (LW), but also because the study of Luther and of his theology has always been a factor of decisive significance in Protestant theology.”¹⁸ De theologie loopt met de Bijbeluitleg mee. Het is in dat opzicht interessant dat Timothy George, een historisch theoloog, Luthers drie regels juist

⁸ Over de autoriteit van de Bijbel, zie Asendorf, *Die Theologie*, 354-358; Janz, *Martin*, 14-19; Leppin, e.a., *Lexikon*, 108-112; over de Bijbel vertaling, zie Wengert, *Dictionary*, 90-91; Kolb, *Martin*, 35-74.

⁹ WA 50, 659, 5.

¹⁰ Selderhuis, *Luther*, 68.

¹¹ LW 54:311.

¹² LW 34:285.

¹³ LW 34:285.

¹⁴ LW 34:285.

¹⁵ Bayer, *Theologie*, 70.

¹⁶ LW *expositor*, 48.

¹⁷ LW *expositor*, 5.

¹⁸ LW *expositor*, 32.

beschreven heeft in verband met Bijbellezen.¹⁹ Ik denk dat de drie regels aan de methodes voor Bijbeluitleg verbonden kunnen worden. Want de verhouding tussen de Bijbel en de theologie is onmisbaar. Dus ik sluit me aan bij George en de drie wijzen worden hier beschreven met de visie op Bijbeluitleg. Maar dit zijn niet specifieke wijzen: door die wijzen verschijnen de fundamenteen waarop Luther de Bijbel uitgelegd heeft. Daarom kunnen de wijzen de hoofdpremisse van Luthers Bijbeluitleg genoemd worden, de eerste voorwaarden. Maar ze zijn niet te scheiden, ze behoren bij elkaar.

Oratio: “But kneel down in your Room [Matt. 6:6] and pray to God with real humaility and earnestness, that he through his dear Son may give you his Holy Spirit, who will enlighten you, lead you and give you understanding.”²⁰ Luther zei de *Oratio* met Mattheüs 6:6. In dit vers richt hij zich op de Heilige Geest die aan de mensen, die tot God bidden, is gegeven. Daardoor kan de Bijbel begrepen worden. Dit betekent dat de Heilige Geest essentieel en onmisbaar is om de Bijbel te begrijpen en uit te leggen. Dit wordt duidelijk toen een vriend van Luther bij hem vroeg naar de beste wijze van het bestuderen van de Bijbel. Luther had een brief van George Spalatin ontvangen, “George Spalatin was one of Luther’s closer friends and his chief liaison with Frederik the Wise. He wrote to Luther in 1518 asking his advice about the best way of studying Scripture.”²¹ Luther heeft de vraag als volgt beantwoord in de brief (To George Spalatin, Wittenberg, January 18, 1518):

To begin with, it is absolutely certain that one cannot enter into the [meaning of] Scripture by study of innate intelligence. Therefore your first task is to begin with prayer. You must ask that the Lord in his great mercy grant you a true understanding of his words, should it please him to accomplish anything through you for his glory and not for your glory or that of any other man. For there is no one who can teach the divine words except he who is their author, as he says, ‘They shall all be taught by God.’ You must therefore completely despair of your own diligence and intelligence and rely solely on the infusion of the Spirit. Believe me, for I have had experience in this matter.”²²

Luther heeft de *Oratio* als antwoord op de vraag van zijn vriend gegeven. De *Oratio* is als de prioriteit beschouwd om de Bijbel te onderzoeken, omdat God als de schrijver ons de Bijbel laat begrijpen door Heilige Geest. Wat God in de Bijbel wil, komt door God zelf tevoorschijn. Voor Luther is God de auteur van de Bijbel. Dus als de auteur de Bijbel aan ons leert, dan kunnen we de Bijbel begrijpen. Dit is op zijn overtuiging gebaseerd omdat

¹⁹ George, *Reading*, 163-170.

²⁰ LW 34:285-286

²¹ George, *Reading*, 165.

²² LW 48:53-54 (WA, Br 1, 133-34); George, *Reading*, 165.

hij dezelfde ervaring gehad heeft als zijn vriend. Door de *Oratio* kan een lezer of uitlegger begrijpen dat hij de Bijbel niet met alleen zijn eigen gedachten of redeneringen kan uitleggen. “The posture of prayer is a way of recognizing the limits of reason, of cultivating humility and self-mistrust in favor of the Spirit’s guidance.”²³ Dit is zoals wanneer een leerling iets bij zijn onderwijzer vraagt, dan komt zijn gebrek tevoorschijn. De uitlegger begrijpt dat als hij bidt, dat het niet genoeg is om de Bijbel met zijn kennis te begrijpen en uit te leggen. De Bijbel wordt niet alleen met zijn kennis uitgelegd. Daarom zei Luther dat we steeds meer moeten bidden zoals David gedaan heeft in Psalm 119: “Wie du siehest, daß David in obengenantem Psalm immer bittet: Lehre mich, HERR, unterweise mich, führe mich, zeigen mir und der Wort viel mehr.”²⁴ Dit betekent dat we een houding moeten hebben zoals bij de roeping van Samuël: “Spreek, uw dienaar luistert” (1 Sam. 3:10, NBV). De betekenis van de Bijbel komt van God zelf als de schrijver van de Bijbel. In verband met de Bijbeluitleg bij Luther is dat vooral de betekenis van de *Oratio*: omdat de schrijver van de Bijbel God is, wil God zelf de Bijbel aan ons leren als we bidden. De *Oratio* is de prioriteit om de Bijbel te studeren, maar dit heeft de andere wijzen nog nodig om de *Oratio* uit te drukken. Dit zijn *meditatio* en *tentatio*.

Meditatio: het woord van de *Meditatio* in Psalm 119:15 betekent “to bring out and strike out that the meaning may be clear, just as those who gloss texts and comment on them do.”²⁵ Dit betekenis hiervan wordt duidelijk in Luthers werken. Luther heeft over de *Meditatio* het volgende gezegd:

*“Secondly, you should meditate, that is, not only in your heart, but also externally, by actually repeating and comparing oral speech and literal words of the book reading and rereading them with diligent attention and reflection, so that you may see what the Holy Spirit means by them.”*²⁶

Dit betekent dat de Bijbelse teksten steeds meer overdacht en gereciteerd moeten worden, totdat de betekenis van de Bijbeltekst duidelijk wordt en deze helemaal uitgelegd is. Maar dit betekent niet dat het geprobeerd is om er eenvoudig aan te denken. Daarover heeft George gezegd dat “In his first lecture series on the Psalms, Luther distinguished meditating and thinking by defining the former as ‘to think carefully, or to be moved in the innermost self’.”²⁷ Dit betekent dat “In seinem Verhältnis zu Gott ist der Mensch

²³ George, *Reading*, 166.

²⁴ WA 50, 659.

²⁵ Bayer, *Lutheran*, 53.

²⁶ LW 34:286.

²⁷ George, *Reading*, 167.

vielmehr von vornherein im Wort gleichsam enhypostasiert.”²⁸ Dit betekent dat Gods Woord door de *Meditatio* de realiteit in ons leven wordt. Maar dit betekent niet bijgelovige activiteiten.

Voor Luther is de *Meditatio* een praktische wijze om de Bijbel te studeren, omdat de *Meditatio* ook het begrip van de Bijbelse grondtalen bevat: “Meditatie is dan niets iets vaags, iets zweverigs waarbij het zou gaan om wat Luther bij een tekst voelt, maar is het afwegen van het Woord, het biddend luisteren, het nadenken over de betekenis van dat Hebreeuwse begrip of dat Griekse woord.”²⁹ “It is true that the external clarity of scripture results also from a ‘knowledge of the liberal arts’ from the knowledge and the art of grammar, rhetoric, and dialectics, from an education in philosophy and history, as well as from hermeneutical reflection.”³⁰ De *Meditatio* betekent niet een eenvoudige meditatie, maar de studie om de tekst duidelijk te maken en uit te leggen. Dit is dus helemaal aan de Bijbeluitleg bij Luther te verbinden. Van David heeft Luther geleerd dat de *Meditatio* steeds meer moet doen. Zoals de koning het ‘day and night’ gedaan heeft, kan de *Meditatio* bijna altijd geoefend worden. Want “First, literally, it means at all times, or incessantly, since day and night comprise all of time.”³¹ “Day and night refer not only to matins and vespers, but also to every season of human existence, good times and bad times of prosperity and times adversity, of contemplation and activism, of life and death.”³² Met het oog op leven en dood heeft Luther gewezen op de wijze vrouw in Spreuken 31:18. “Her lamp does not go out at night, that is, in the time of death.”³³ Dit betekende voor Luther dat hij zich moet oefenen in de *Meditatio* totdat hij doodgaat. In verband met de Bijbeluitleg bij Luther wordt het gegeven Woord (*verbum externum*) door de *Meditatio* duidelijk gemaakt. Daarom heeft Luther bij de studie van de Bijbel de grondtalen van de Bijbel nodig. Dit geeft aan dat Luther de Bijbel eerst met ‘sensus literalis’ uitgelegd heeft. Dus “the focus of meditation is always the God-given external word, the inspired text of Scripture, not the innermost recesses of the human psyche.”³⁴ Maar als het Woord in ons leven de realiteit wordt, kunnen we op de *Tentatio* van de Satan stuiten, omdat ook Satan gebruik van de Bijbel maakt, niet alleen om eens Jezus Christus te laten struikelen, maar ook nu de gelovigen.

Tentatio: als het Woord de realiteit in ons leven wordt, dan kan daar “een arena”³⁵ ingericht worden. Dit betekent dat de Satan de Bijbel van gelovigen wil afpakken, maar dan moeten de gelovigen om de Bijbel blijven strijden: het is namelijk de Overweldiger

²⁸ Bayer, *Theologie*, 87.

²⁹ Selderhuis, *Luther*, 68.

³⁰ Bayer, *Theology*, 56-57.

³¹ LW 10:17 (WA 3, 19,20).

³² George, *Reading*, 167.

³³ LW 10:18 (WA 3, 20) ; George, *Reading*, 167.

³⁴ George, *Reading*, 167.

³⁵ George, *Reading*, 169.

versus de Behouder in de arena. Luther heeft de *Tentatio* in zijn boek WA ‘anfechtung’³⁶ genoemd. George heeft die term als volgt uitgelegd:

*“Temptation is a weak translation of what Luther means by tentatio or anfechtung in German. The Word anfechtung derives from the world of fencing; a Fechter is a fencer or gladiator. A fechtboden is a fencing room. Thus anfechtung refer to spiritual attacks, bouts of dread, despair, assault, anxiety, conflicts that rage both within the soul of every believer and in the great apocalyptic struggle between God and Satan.”*³⁷

Het is duidelijk dat een vertaling van *Tentatio* met ‘verleiding’ niet genoeg is. Voor Luther heeft de *Tentatio* een zeer sterke betekenis bij de uitleg van de Bijbel. Door de betekenis van het woord, ‘anfechtung’, wordt duidelijk dat de gelovigen moeten kiezen tussen God en Satan. Bij wie moeten gelovigen staan als de Satan hen aanvecht? Dit geeft aan dat er een heftige spirituele oorlog plaatsvindt. Voor Luther was zo’n oorlog al in het Oude Testament gebeurd. Daarmee komt al iets van de Bijbeluitleg van het Oude Testament bij Luther tevoorschijn. De Bijbel is voor Luther de gids van ‘anfechtung’ omdat de Bijbel laat zien hoe Gods volken Gods Woord moeten behouden als de Satan aanvalt. Bijv. Jozef in de gevangenis of Job wiens kinderen allemaal gedood werden. De weg van Gods volk heeft Luther op de omstandigheid in zijn eigen tijd toegepast. Daardoor kan de afstand tussen de Bijbelteksten en omstandigheden geslecht worden. Luther heeft vooral gebruik gemaakt van de teksten over de vijand in Psalm 119 en hij heeft die tekst niet alleen op zijn vijand, maar ook op zichzelf toegepast: “On the one hand, they are the fanatics (schwärmer) and, on the other, the ‘papist’ and those princes who formed an alliance with them, such a King Ferdinand and Duke George of Saxony or Duke Henry of Braunschweig, who tried to hinder the ‘course of the Gospel.’”³⁸ George heeft over Luther zelf geschreven. In his comment on Psalm 118:5, “Out of my distress I called on the Lord; the Lord answered me and set me free.”³⁹ In verband met de Bijbeluitleg kunnen we begrijpen dat door de *Tentatio* de afstand tussen Bijbelteksten en omstandigheden toen en de situatie van de lezer nu, gedicht wordt. Aangezien de Bijbeluitleg de uitleg op het moment van de Bijbels periode naar de periode van uitlegger gebracht wordt, speelt de *Tentatio* een goede rol in het uitleggen van de Bijbel. Door deze drie wijzen wordt duidelijk dat de Bijbel eigen uitlegger van de Bijbel is (*sui ipsius interpres*). Daarom heeft Luther ‘*sui ipsius interpres*’ benadrukt en die leidt tot zijn methode van de Bijbeluitleg. Hoe heeft Luther de Bijbel specifiek uitgelegd op de basis van de drie wijzen?

³⁶ Over Luthers anfechtungen, zie Lohse, *Theologie*, 102-104; Janz, *Martin*, 1-5.

³⁷ George, *Reading*, 168.

³⁸ Bayer, *Theology*, 60.

³⁹ George, *Reading*, 169-170.

1.1.2. De combinatie

Op de basis van drie wijzen heeft Luther *Literalis Sensus* oorspronkelijk gebruikt als hij de Bijbel uitlegt. Ondanks dat de *Literalis Sensus* zijn Bijbeluitleg goed laat zien, is de term niet genoeg om Luthers Bijbeluitleg voldoende te beschrijven, omdat Luther het gebruik van zijn exegetische methoden complex heeft gemaakt als hij de Profeten uitlegt. Dit geeft aan dat Luther ook andere methoden heeft gebruikt. In het boek, ‘*The Oxford Encyclopedia of the Reformation*’ wordt behandeld hoe Martin Luther en de Wittenbergschool de Bijbel uitleggen: “The combination of literal, historical, and Christological elements is especially noticeable in Luther’s treatment of the prophets.”⁴⁰ Daarmee wordt beschreven dat Luther de Bijbel met drie methoden uitlegt en die zijn letterlijke, historische en christologische methoden.

Luther heeft zijn leerlingen voor de allegorische uitleg gewaarschuwd. Dit betekent dat Luther de allegorische uitleg afwijst: “Beware of allegories was the motto of many of his lectures to his students.”⁴¹ Omdat God als de Auteur van de Bijbel ons de betekenis van de Bijbel leert, dan begrijpen we de betekenis. Daarom wijst Luther op de *Oratio*. Om die reden kan de letterlijke uitleg aan de *Oratio* verbonden worden. Bijbelteksten die door de Heilige Geest geïnspireerd zijn, moeten eerst letterlijk uitgelegd worden. Want “the ‘Word of God’ was the speech of God, and ‘the God who speaks’ would be an appropriate way to summarize Luther’s picture of God.”⁴² Daarom is de letterlijke uitleg van de Bijbel ‘*Sine qua non*.’ Om die reden heeft Luther de Bijbelwoorden letterlijk uitgelegd (Bijv. de vijand, het lijden). In Mattheüs 26:26 is de zin ‘hoc est corpus meum’ bekend geworden als de letterlijke uitleg. ‘Est’ van de zin is door Luther letterlijk uitgelegd en dit leidde uiteindelijk tot de consubstantiatieleer. Daarmee heeft Luther het symbolisme van Zwingli ter discussie gesteld. Hoewel Luther de nadruk op de letterlijke uitleg gelegd heeft, heeft hij nog anderen uitleggingen toegepast, namelijk historische en Christologische uitleggingen.

Voor Luther betekent de geschiedenis niet een eenvoudige stroom van opeenvolgende gebeurtenissen, wat meer de algemene betekenis van de geschiedenis is. Zoals de *Meditatio* niet een eenvoudige contemplatie of iets vaags betekent, heeft ook de geschiedenis voor Luther een bijzondere betekenis. Voor Luther betekent de historische uitleg dat de Bijbeltalen worden bestudeerd. In zijn colleges op Jesaja (1543), heeft hij over de geschiedenis gezegd: “History here includes knowlegde of Hebrew.”⁴³ Net als *Meditatio* houdt de historische uitleg Bijbelstudie in. Daartoe “Luther and his colleagues studied Hebrew and Greek in order to better understand the grammar and sense of

⁴⁰ OER, 154.

⁴¹ LW *expositor*, 89.

⁴² LW *expositor*, 50.

⁴³ OER, 154.

Scripture.”⁴⁴ Maar de kennis van de Bijbeltalen vertegenwoordigt slechts een deel van de historische uitleg. Luthers historische uitleg heeft te maken met Gods volk. “For Luther, then the ‘Word of God’ in the historical sense was a deed of God.”⁴⁵ God is in de historische uitleg de handelende God, terwijl God de sprekende God is in de letterlijk uitleg. Om die reden speelt Gods volk een heel belangrijke rol, omdat zij het verbond van God gekregen hebben en omdat God zijn werk voor Gods volk uitvoert. Dit blijkt goed in zijn colleges op Genesis(1544).⁴⁶

“For Luther the Book of Genesis was a book for the church.”⁴⁷ Door het boek Genesis heeft hij geprobeerd uit te leggen wat de kerken moeten doen als de vijand van God Gods kerken aanvalt. Want voor Luther is Genesis het boek van de kerkgeschiedenis en het boek bevat de geschiedenis van Gods volk dat wil zeggen “it was a special and particular history, the history of the church as the people of God.”⁴⁸ Hiermee kan de *Tentatio* verbonden worden, één van drie theologische methoden bij Luther genoemd worden omdat de *Tentatio* in relatie staat met het leven van Gods volk. Met Abrahams vertrek van Ur begint de kerkgeschiedenis, door Jacobs ballingschap zien we het lot van de kerken in alle eeuwen.⁴⁹ Dus “the genealogy of Abraham was the history of the first church.”⁵⁰ Om die reden, “Luthehr was able to find the history of the church in every part of Genesis.”⁵¹ Door wat Gods volk deed, heeft Luther die daden op de kerken van zijn eigen tijd toegepast. Maar die uitleg koppelt hij meestal aan Genesis. Dit geeft aan dat de historische uitleg een methode van Bijbeluitleg is. De christologische uitleg komt na de historische uitleg.

Luther heeft de Psalmen de liederen van Christus genoemd. Dit betekent dat door de Psalmen Luther hoopt, dat Christus zich laat openbaren. Om die reden heeft Luther geprobeerd de Bijbelteksten beter te begrijpen en heeft hij de Bijbeltalen bestudeerd. Maar er is een betamelijke en gepaste uitleg voorbij de Bijbeltalen: in de brief aan John Lang (Wittenberg 1 maart 1517) schreef Luther als volgt: “I see that not everyone is a truly wise Christian just because he knows Greek and Hebrew.”⁵² Dit betekent dat de Bijbel niet alleen door de Bijbeltalen uitgelegd kan worden, omdat de Bijbel voor Luther over het eeuwige leven leert. Met alleen een uitleg gebaseerd op de studie van de talen bereikt een mens het eeuwige leven niet. Daarom streeft Luther ernaar Christus in de Bijbel te vinden, terwijl de mensen die door alleen Bijbeltalen de Bijbel uitleggen,

⁴⁴ Beckwith, *Martin*, xiii.

⁴⁵ LW *expositor*, 54.

⁴⁶ Over Luthers colleges op Genesis (1535-45), zie Beckwith, *Martin*, 303-62.

⁴⁷ LW *expositor*, 91.

⁴⁸ LW *expositor*, 89.

⁴⁹ LW *expositor*, 91.

⁵⁰ LW *expositor*, 91.

⁵¹ LW *expositor*, 91.

⁵² LW 48:40 (WA Br 1, 90).

Christus in de Bijbel niet kunnen vinden. Daarom wijst Luther in zijn uitleg van de Profeten, op de komst van Christus. Dit betekent dat “Luther also affirms that the chief message of all the prophets is to prepare the faithful for the coming of Christ, and he does not hesitate to impose a Christological interpretation.”⁵³ Wat Luther bedoelde met de christologische uitleg⁵⁴ wordt duidelijk in zijn uitleg van 2 Samuël 23:1-7:

“Thus all of Scripture, as already said, is pure Christ, God’s and Mary’s Son. Everything is focused on this Son, so that we might know Him distinctively and in that way see the Father and the Holy Spirit eternally as one God. To him who has the Son, Scripture is an open book; and the stronger his faith in Christ becomes, the more brightly will the light of Scripture shine for him.” ⁵⁵

Voor Luther is de kern van de Bijbeluitleg om Christus in de Bijbel te ontdekken, omdat alles van de Bijbel op de Christus gefocust is. Daarmee kan gezegd zijn dat de Christus verborgen wordt zoals een schat die verborgen lag in een akker (Mattheüs 13:44). Hoe meer een uitlegger Christus in de Bijbel ontdekt, hoe duidelijk de uitlegger Bijbelteksten kan begrijpen en uitleggen. Voor Luthers christologische uitleg, is de Christus ontdekken ‘*sine qua non*.’ Daarmee heeft Luther gedacht dat in de kerk Christus moet gepreekt worden. Om die reden heeft die Bijbeluitleg te maken met de preek bij zijn bediening. De christologische uitleg kan de pastorale uitleg genoemd worden. Door zo’n uitleg heeft Luther de kerken beschermd tegen de ketterijen en Gods Woord beschermd tegen gedrag van mensen die Gods Woord verachtten. In zijn colleges heeft Luther over de kerk gezegd:

*“The church is of two kinds: the one has the numbers, the other has the merit; the one had the appearance, the other has the reality; the one is a church in name, the other is a church in fact.”*⁵⁶

Met de christologische uitleg kunnen de colleges over de kerken verbonden zijn. Uiteindelijk wordt gezegd dat de kerk de Christus moet laten openbaren. Dus die uitleg is een belangrijke methode van die Bijbeluitleggingen. “One of the most remarkable exegetical features in the whole Lectures on Genesis was the consistency with which Luther’s exegesis related the manifestations and revelations of God to the ministry.”⁵⁷ Luther heeft het werk van Gods Woord gediend op basis van de christologische uitleg. Hoe heeft Luther de teksten, Mattheüs 18:15-17 uitgelegd in relatie tot zijn exegetische methoden?

⁵³ OER, 154.

⁵⁴ Zie Kolb, *Martin*, 125-128.

⁵⁵ LW 15:339 (WA 54, 88,89).

⁵⁶ LW *expositor*, 96.

⁵⁷ LW *expositor*, 103.

1.2 De uitleg van Mattheüs 18:15-17

Nu duidelijk is welke verschillende methoden van uitleg Luther heeft gebruikt en wat daarbij belangrijke premissen zijn, kunnen we kijken naar zijn exegese van Mattheüs 18:15-17: hoe heeft Luther die tekst uitgelegd in relatie tot zijn exegetische methoden? Door Luthers commentaar in LW blijkt wat Luther uitgelegd heeft.⁵⁸ In die teksten heeft Luther zich op de zonde tegen God en zijn Woord gefocust. Want voor Luther geldt: “for every Christian is responsible for obeying God’s Word.”⁵⁹ Als men van Gods Woord afwijkt, dan kan het de zonde worden. Daarmee heeft Luther de uitleg van de kerkvaders geciteerd en heeft hij de uitleg als een juiste uitleg beschouwd. Dit is “*Peccatum est dictum, factum et concupitum contra legem Dei.*”⁶⁰ Wat Luther in vers 15 wil zeggen is dat de zonde tegen personen aan de zonde tegen God verbonden is. Volgens Luther betekent vers 15 dat als je broeder tegen je zondigt, dat zijn zonde tegen God en zijn Woord openbaar wordt. “If he conducts himself in such a way that he is openly living contrary to God and His Word.”⁶¹ Daarmee zegt Luther dat het zondigen is tegen jou en alle Christenen. Dit vers is aan de tweede tafel van de tien geboden verbonden. Zo wordt duidelijk dat iemand die tegen zijn broeder zondigt, dat hij tegen God en zijn Woord zondigt. Want God heeft de tien geboden aan de mensen gegeven. Met Gods opdracht heeft Luther het gezag van de overheid goedgekeurd en gehoorzaamd (Rom. 13). Maar Luther heeft wel een standpunt daarover ingenomen. Hij moet het gezag van de overheid volgen zolang de overheid of de koning Gods Woord volgt. Dit betekent dat “if they want to act as tyrants and to force the people to do something contrary to God and His commandments, it is no longer called a ‘sword’ and I do not sin if I do not obey them in such a case.”⁶² In overeenstemming met de woorden van Petrus en de andere apostelen in Hand. 5:25 heeft Luther ontzag voor God gehad en kon hij zich tegen de overheid of de koning verzetten als de overheid of de koning Gods Woord niet volgde. Luther wijst erop dat “You shall not take the name of the Lord your God in vain [Ex. 20:7]”⁶³ Die uitleg over de zonde die Luther gegeven heeft, is noodzakelijk als eerste voorwaarde om de verzen 15-17 uit te leggen.

Hoe wil Luther de zondaar behandelen als zijn broeder tegen jou zondigt? In de teksten van Mattheüs 18, is je broeder beschreven, terwijl Luther het tot de naasten in zijn

⁵⁸ LW 67:385-392 (WA 47:278-285); LW 58:3-4 (WA 47, 666-67); 7-13 (WA 47, 667-670, WA TR 4:280); 64-70 (WA 49, 301-7); 118 (WA 49, 414-15); LW 51:159; LW 52:225; LW 21:43 (WA 32, 333,334), 103 (WA 32, 385); 215 (WA 32, 477); 226 (WA 32,486); LW 75:52 (WA 10,1.2,50-51); LW 70 (WA 10,1.2,69-70).

⁵⁹ LW 67:386 (WA 47, 279-80).

⁶⁰ LW 67:386 (WA 47, 279-80).

⁶¹ LW 67:387 (WA 47, 280-81).

⁶² LW 67:387 (WA 47, 280-81).

⁶³ LW 58:67 (WA 49, 303-4).

andere preken heeft uitgebreid.⁶⁴ Daarin heeft hij de teksten uitgelegd zoals ze geschreven zijn. In zijn preek over 2 Kor. 6: [1-10], worden drie manieren beschreven om de zondaar op de rechte weg te leiden.⁶⁵ Eerst heeft hij de zondaar persoonlijk te behandelen: “between two of you”⁶⁶ en “You should discuss it between yourself and your neighbor alone (Matth. 18:15).”⁶⁷ Met als doel: “This may cause him to improve and desist.”⁶⁸ Dit is “admonishing him in a brotherly way to improve.”⁶⁹ Dit betekent dat de zondaar een persoonlijke vermaning heeft gekregen:

“you should not decry him publicly and in the marketplace (or whatever you may be) for all to hear... and keep your mouth shut in the presence of others; go to him, take him aside alone, and admonish and reprove him a kind way, saying: ‘this is what I have heard of you. Take heed! Stop his, lest God punish you.’”⁷⁰

Dit betekent dat hij de zondaar nog altijd als zijn broeder beschouwd heeft. Hij heeft de zondaar op die manier vermaand. “Such admonition should proceed in a fine and peaceable fashion, according to God’s commandment”.⁷¹ Daarom heeft Luther de zondaar aan Gods eeuwige oordeel herinnerd: Jij moet stoppen, opdat God je niet veroordeelt. Als hij als een broeder naar jou luistert, dan kan hij vergeving krijgen. Dit is ‘je broeder behouden’ omdat het zondigen betekent dat de zondaar bij het rijk van Satan behoort. De persoonlijke vermaning komt in zijn preek op verschillende manieren naar voren, maar dit betekent niet dat Luther vers 15 als publieke zonde heeft uitgelegd. Luther heeft zijn eerste wijze om de zondaar te vermanen uitgelegd in zijn preek over 2 Kor. 6. In zijn preek is geschreven dat “I would then send two from among the pastors and deacons to admonish him to desist from his sin.”⁷² Luther lijkt de vermaning een pastorale betekenis te geven. Dus de persoonlijke vermaning die op de pastorale vermaning gebaseerd is. Wat volgens Luthers preek over 1 Kor. 4:1-5 ook bij de persoonlijke vermaning hoort, is de zonde niet publiekelijk te openbaren met betrekking tot “seek his salvation.”⁷³ Daarmee heeft Luther in zijn preek op “The Gospel for the festival of the Epiphany” gezegd dat “so love forgives and helps, even as it prays that it too may be forgiven and helped...and St. Paul says in Gal. 5 [6:1]: ‘if a man is overtaken

⁶⁴ LW 52:225; LW 21:43 (WA 32,334,334).

⁶⁵ LW 58:12 (WA 47, 669-70).

⁶⁶ LW 67:387 (WA 47, 280-81).

⁶⁷ LW 21:43 (WA 32,334,334).

⁶⁸ LW 21:215 (WA 32, 477).

⁶⁹ LW 21:215-16 (WA 32, 477-78).

⁷⁰ LW 67:387 (WA 47, 280-81).

⁷¹ LW 21:216 (WA 32, 477,478).

⁷² LW 58:12 (WA 47, 669-70).

⁷³ LW 58:347 (WA 51, 99).

in any trespass, then teach him in a spirit of gentleness and look to yourself, lest you too be tempted.”⁷⁴ Maar wat als de broeder niet luistert? Daarover handelt vers 16.

Zoals de Bijbelteksten geschreven zijn, heeft Luther de getuigen uitgelegd. Als de broeder niet luistert, dan vervolgt Luther over vers 16: “Take one or two witnesses with you who can testify that you have admonished and reprove him.”⁷⁵ De getuigen meenemen, betekent niet, dat de zonde van de zondaar publiekelijk behandeld wordt, hoewel dat misschien wel zo lijkt. Luther heeft de term publiekelijke behandeling alleen gebruikt in vers 17. Luther heeft in zijn preek over 2 Kor. 6 gezegd dat “two men from among the city councillors and administrators of the common chest, and two honorable men from the congregation.”⁷⁶ In de context van de preek werden ze “father and mother, master and mistress, burgomaster and judge.”⁷⁷ Dus in dit vers heeft Luther benadrukt dat de zondaar gelovig en eerlijk behandeld moet worden. ‘De twee of drie mensen’ in dit vers betekent volgens Luther dat Mozes en Christus hebben gezegd: “Every speech shall stand firm in the mouth of two or three.”⁷⁸ Daarmee wil Luther zeggen dat Gods kerk zuiver moet blijven, omdat in Luthers tijd valse getuigen waren gebruikt om valselijk te getuigen tegen de zondaar. Dus Luther wijst erop: “as long as I am alive, this church will remain pure, with God’s Word and consolation; and when I am dead, God will awaken and sustain others.”⁷⁹ Dit wordt duidelijk in zijn preek over Mat. 2:1-2 in 6 januari, 1544. Deze preek was aan de verdorven rechters in de overheid gericht. Hij heeft de beschuldigde beoordeeld op basis van de twee of drie getuigen in Mattheüs 18:16. Maar ze zijn oneerlijk omdat de verdorven rechters de getuigen gebruikt hebben die de schuld aan de beschuldigde geven. In zijn catechismusprek (1528) over het achtste gebod heeft Luther gezegd dat ze geld kregen om een valse getuigenis te geven.⁸⁰ Daarom benadrukte Luther, dat “you shall declare the truth in court and speak no evil or falsehood concerning your neighbor, but the best.”⁸¹ Maar de rechter hebben gezegd dat de beoordeling op basis van de Bijbel is uitgevoerd omdat hij twee of drie getuigen heeft gebruikt. Daarover heeft Luther gezegd dat “although all the theologians at the time, including me, were vexed.”⁸² Maar Luther heeft gezegd dat de rechter al weet dat de beschuldigde onschuldig is en dat er gebeurtenissen in de wereld zijn, waar de beschuldigde door onjuiste getuigen schuldig werd bevonden, zoals de Here Christus,

⁷⁴ LW 52:225.

⁷⁵ LW 67:387 (WA 47, 280-81).

⁷⁶ LW 58:12 (WA 47, 669-70).

⁷⁷ LW 21:43 (WA 32, 333,334).

⁷⁸ LW 75:52 (E 10,36-37; WA 10 1.2,48-50).

⁷⁹ LW 58:66 (WA 49, 302-3).

⁸⁰ LW 51:158.

⁸¹ LW 51:160.

⁸² LW 58:66 (WA 49, 302-3).

Naboth, Daniël... enzovoort.⁸³ Luther heeft tegen de justitie gezegd: “Even if there were a hundred thousand witnesses present and all the jurists [too], and I knew in my conscience that an injustice were being done, then the pope’s law should count as filth.”⁸⁴ Dus Luthers bedoeling van het vers is dat de zondaar eerlijk behandeld worden onachtzaam het aantal van getuigenissen. Als de zondaar toch niet naar de vermaning van de getuigen (v. 16) luistert, dan wordt de zondaar publiekelijk behandeld. De zondaar kan de vermaning niet meer persoonlijk krijgen. Daarom volgt de opdracht om het aan de kerk te vertellen (*Dic ecclesiae*), niet aan de overheid of de koning. Daarover wordt in v. 17 geschreven.

De zondaar wordt naar de kerk gebracht. Daarover heeft Luther twee dingen benadrukt. Eerst heeft Luther uitgelegd dat zijn zonde publiek wordt. Tweede wordt begrepen dat hij niet tot één groep van zogenaamd christelijke kerken kan behoren.⁸⁵ Dus nadat de zondaar naar de kerk gebracht wordt, wordt hij door de gemeente als zondaar bevestigd. Luther heeft vers 17 over “*Dic ecclesiae*” uitgelegd als: “I would have to announce it publicly to the church,”⁸⁶ “at this point, everyone should condemn the vice and affirm the judgement that he has not done right, so that a manifest sinner such as this is not deceived into thinking that he is still a Christian and thus remain struck in sins.”⁸⁷ Door de kerk wordt de zonde publiekelijk bevestigd. Toch heeft de zondaar nog een laatste kans om naar de kerk te luisteren. Als hij dan nog niet luistert, dan kan hij geëxcommuniceerd worden en dan wordt hij als heidenen of tollenen beschouwd. In dit vers is de excommunicatie door de kerk uitgevoerd. Daarover verklaart Luther: “There I would declare him excommunicated, because [he has been] admonished in accordance with Christ’s command in the prescribed order, as you see [in Matt. 18:15-17].”⁸⁸ Omdat de vermaning volgens Christus’ opdracht aan de zondaar gegeven was, wordt de excommunicatie door de kerk uitgevoerd. Luther heeft in zijn preek over 2 Kor. 6 gezegd dat “the imposition of the ban must be completely public, not just part of private Confession.”⁸⁹ “Public” betekent “door kerk.” Daarom wilde Luther de excommunicatie niet door hemzelf uitvoeren. In zijn preek wordt geschreven: “I do not excommunicate anyone by myself.... Instead, all Christians must contribute to this with their prayers.”⁹⁰ Door het gebed, “Our Father may be spoken against someone.”⁹¹ In dit vers heeft Luther benadrukt dat “First, I should preach, forgive, and seek. If he is unwilling, then I have

⁸³ LW 58:66 (WA 49, 302-3).

⁸⁴ LW 58:66 (WA 49, 302-3).

⁸⁵ LW 67:387 (WA 47, 280-81).

⁸⁶ LW 58:12 (WA 47, 669-70).

⁸⁷ LW 67:387 (WA 47, 280-81).

⁸⁸ LW 58:12 (WA 47, 669-70).

⁸⁹ LW 58:10 (WA 47, 668-69).

⁹⁰ LW 58:10 (WA 47, 668-69).

⁹¹ LW 58:10 (WA 47, 668-69).

this rule: ‘whatever is on being lost, let it remain lost.’ Oppervlakkig heeft Luther “remain lost” gezegd, maar eigenlijk is zijn bedoeling dat de zondaar steeds meer naar de preek moet luisteren en dat hij uiteindelijk berouw moet tonen.⁹² Want “the ban is not a tyrant, but rather the serious punishment of the church, to sweep out impurity and to purge sins.”⁹³ Dit is in tegenspraak met de papisten die twee excommunicaties onderscheiden, namelijk de major en minor excommunicatie. Wat levert de uitleg van Mattheüs 18:15-17 op m.b.t. twee excommunicaties? Daarover wordt in Hoofdstuk V beschreven.

1.3 Conclusie

Voor Luther is de Bijbel het absolute Woord Gods en dit leidt tot zijn theologiemethoden. Omdat in het algemeen de geschiedenis van de theologie met de Bijbeluitleg mee loopt, kan gezegd worden, dat de methoden van Luther (*Oratio*, *Meditatio*, *Tentatio*) betrekking hebben op zijn exegetische methoden. Die zijn: de letterlijke, historische en christologisch-pastorale uitleg. Maar ze zijn duidelijk niet te scheiden, ze worden in combinatie gebruikt en dit komt bijvoorbeeld in zijn profetenuitleg naar voren. Door de *Oratio* verschijnt de sprekende God als de schrijver van de Bijbel en dat heeft te maken allereerst met de letterlijke uitleg omdat Luther de Bijbelteksten heeft ontvangen als Gods Woord dat geïnspireerd is. Daarmee heeft Luther de grondtalen van de Bijbel gestudeerd. Dit houdt verband met de *Meditatio*. De *Meditatio* betekent niet iets vaags of onbegrijpelijks spreken, maar het betekent de werkelijke Bijbelstudie. Daarom wordt de *Meditatio* in relatie gebracht met zijn historische uitleg. Voor Luther bevat de historische uitleg namelijk studie van de grondtalen van de Bijbel en de geschiedenis betekent in zijn uitleg de geschiedenis van Gods volk, namelijk kerkgeschiedenis. Dus Luther heeft Genesis het boek voor de kerk genoemd, omdat met Abraham de kerkgeschiedenis is begonnen en Abrahams nakomelingen de eerste kerk werden. Om die reden heeft Luther belangstelling voor de daden van Gods volk, omdat voor Luther de kerkgeschiedenis Gods daad voor Gods volk betekent. In verband daarmee komt de *Tentatio*. Zoals Gods volk vroeger, hebben Gods volk en kerk in de tijd van Luther ook lijden te verduren en tegenover de vijand van God te staan. Door die methoden heeft Luther gestreefd Christus in de Bijbel te ontdekken. Daardoor verschijnt de christologische uitleg voor zijn ministerie.

Volgens zijn methode van de Bijbeluitleg is de Bijbeltekst van Mat. 18:15-17 oorspronkelijk letterlijk uitgelegd. Als een broeder tegen jou zondigt, dan wordt hij volgens de Bijbel behandeld, namelijk eerst met een persoonlijke vermaning, dan met twee of drie getuigen en ten slotte behandeling door de kerk. Daarbij heeft Luther “het

⁹² LW 67:389 (WA 47, 281-82).

⁹³ LW 58:13 (WA 47, 670; WA TR 4, 280).

zondigen tegen jou” benadrukt. Het zondigen tegen jou houdt verband met het zondigen tegen God en Gods Woord, omdat het zondigen tegen een broeder een daad betekent die uitdrukkelijk tegen God en Gods Woord in gaat. Ook daarom moest men niet zondigen tegen een broeder. Maar als tegen een broeder gezondigd wordt, dan wordt de zondaar behandeld volgens de processen in Mattheüs 18:15-17.

In het vers 15 heeft Luther benadrukt dat de zonde eerst persoonlijk behandeld wordt. Voor Luther houdt de persoonlijke vermaning in dat de zondaar terug kan keren en dat de zonde niet doorverteld wordt. Dan wordt de zondaar als een broeder beschouwd die tegen jou zondigt. Wanneer de zondaar naar jou luistert, dan kun je je broeder behouden. Als hij toch niet luistert zijn er volgens vers 16 twee of drie getuigen nodig om de zondaar te vermanen. Heel belangrijk is dat de getuigen eerlijk moeten zijn en de zondaar gelovig en eerlijk behandeld wordt. Dat benadrukt Luther in vers 16, waardoor de zondaar naar behoren en eerlijk behandeld wordt. Daarvoor staan de getuigen bij de zondaar. Twee of drie getuigen in vers 16 zijn verschillend beschreven in zijn andere preek, volgens de situatie van de preek. Dit betekent dat door meer mensen de zondaar gelovig en eerlijk behandeld moet worden. De zondaar moet naar jou en de getuigen luisteren. Maar doet hij het niet, dan wordt hij naar de kerk gebracht (vers 17). Daar moet hij de vermaning van de kerk krijgen, maar als hij ook niet naar de vermaning van de kerk luistert, wordt hij als de heidenen en tollenaars beschouwd. Door de kerk wordt de zondaar publiekelijk geëxcommuniceerd.

Hoofdstuk II

Calvijn (1509-1564)

Calvijn is de vader van het gereformeerde kerkrecht genoemd. Volgens Calvijn is de Bijbel het wetboek van het kerkrecht. Aangezien Mattheüs 18:15-17 in het algemeen over de tucht gaat, is het belangrijk om te weten hoe Calvijn de teksten heeft uitgelegd. Door de woorden ‘*Dic Ecclesiae*’ d.i. zeg het aan de gemeente, wordt gesteld dat de zondaar door de kerk beoordeeld wordt. Is het mogelijk voor de kerken om de zondaar te behandelen? Dit wordt toch door de overheid uitgevoerd? Dit zou betekenen dat de overheid en de kerk de bevoegdheid hebben om de zondaar te beoordelen. Omdat ‘*Dic Ecclesiae*’ in Mattheüs 18:17 staat, wordt het duidelijk dat de zondaar door de kerk behandeld moet worden. Dit tekst wordt in relatie tot exegetische methode uitgelegd. Om die reden komt vervolgens de exegese van Calvijn aan de orde. In dit hoofdstuk wordt eerst de exegetische methode bij Calvijn beschreven, daarna zijn uitleg van Mattheüs 18:15-17.

2.1 De exegetische methode

Calvijn schrijft in zijn *Institutie* dat de Bijbel net als een bril is die God laat zien.⁹⁴ Hij denkt hierbij eraan dat door de Bijbel men de Heer als de enige schepper kan zien, die de hemel en de aarde heeft gemaakt. God openbaart zich door de Bijbel. Uit die stelling van Calvijn zouden we kunnen bedenken hoe Calvijn de Bijbel wil uitleggen. Maar dat was zijn algemene gedachte over de Bijbel en dit gaat niet over een specifieke wijze om de Bijbel uit te leggen. Het is noodzakelijk om te weten hoe Calvijn de Bijbel uitlegt en welke methode hij heeft gebruikt om de Bijbel uit te leggen. Daarover wordt in dit deel geschreven. Die methode bestaan uit *Perspicua Brevitas* en zijn eigen exegetische methoden.

2.1.1 *Perspicua brevitatis*⁹⁵

Anders dan in zijn *Institutie* heeft Calvijn de Bijbel duidelijk en beknopt uitgelegd in zijn commentaren. Dit betekent niet dat de *Institutie* niet duidelijk is. Maar de *Institutie* hanteert verschillende methoden. Dit is het gevolg van het doel waarmee Calvijn zijn commentaren en de *Institutie* heeft geschreven. De *Institutie* is voor de studenten geschreven die theologie willen leren en studeren. In verband daarmee bevat de *Institutie*

⁹⁴ Cf. I, 6. 1. Over het begrip van de Bijbel bij Calvijn, zie Selderhuis (red.), *Calvijn*, 268-278; Opitz, *Hermeneutik*, 99-117; Partee, *Theology*, 52-64; Holder, *interpretation*, 20-23.

⁹⁵ Over meer kennis van *Perspicua brevitatis*, zie Opitz, *Hermeneutik*, 94-98; Terpstra, *Leid*, 39-40; Gamble, *Calvin*, 33-35; Parker, *Commentaries*, 85-93. Selderhuis, *Calvin*, 112-13.

ook de christelijke leer, namelijk dogmatiek. “Het houdt in dat hij in de Institutie een systematische samenvatting van het christelijke geloof geeft.”⁹⁶ Maar omdat zijn Bijbelcommentaren voor iedereen zijn, moet de uitleg van de Bijbel duidelijk zijn. Om die reden hebben zijn commentaren “geen dogmatische uiteenzettingen.”⁹⁷ Maar dit betekent niet, dat er geen Bijbeluitleg is in zijn commentaren. Het is dus belangrijk om te weten, dat de commentaren en de Institutie geschreven zijn om de Bijbel goed te begrijpen. Calvijn en zijn vriend Simon Grynaeus (1493-1541), die Grieks heeft gedoceerd aan Heidelbergse universiteit vanaf 1524, hebben samen over de Bijbel gepraat “Calvijn herinnert Grynaeus eraan dat ze een paar jaar geleden met elkaar gesproken hebben over de vraag hoe de Schrift het beste kan verklaard worden.”⁹⁸ Daarop heeft Calvijn drie zaken genoemd en die zijn *perspicua brevitae, mentem Scriptoris, facilitas* en *amore compendii*.⁹⁹ De vertegenwoordiger van hen *perspicua brevitae*, die door Calvijn de belangrijkste methode van uitleg is genoemd. Daarom zijn ze niet te scheiden, maar horen ze bij elkaar.

Calvijn geeft aan dat zijn commentaren duidelijk en beknopt moeten zijn om de Bijbel goed te begrijpen. Daartoe heeft hij zich eerst op een eigen Latijnse Bijbelvertaling gefocust. Want een duidelijke uitleg moet op een duidelijke Bijbelvertaling gebaseerd zijn. Hij vergeleek zijn eigen Latijnse Bijbelvertaling met andere vertalingen: “Onderzoek heeft uitgewezen dat hij daarbij verscheidene andere Latijnse vertalingen raadpleegde, zoals de Vulgata, de *Biblia Sacra* met glossen van Lyra, het *Novum Testamentum* van Erasmus, de door Estienne uitgegeven *Biblia* met aantekeningen van Vatable enzovoort.”¹⁰⁰ Hieruit kunnen we afleiden dat Calvijn de nadruk op de Bijbeltekst zelf legt. Om die reden zegt Calvijn theologiestudenten de grondtalen van de Bijbel moeten leren om de Bijbel te lezen en uit te leggen.

Maar Calvijns uitleg wordt niet als de enige methode beschouwd in de 16de eeuw. De verschillende reformatoren in de 16de eeuw hebben verschillende methoden om de Bijbel uit te leggen. Calvijn heeft de andere methoden niet afgewezen omdat hij denkt dat “de Heer God niemand een volkomen inzicht in alle dingen heeft gegeven.”¹⁰¹ Daarom heeft Calvijn wel van de uitleg van de andere reformatoren geweten, maar hij volgde hun uitleg niet. Door wie is Calvijns uitleg beïnvloed? Calvijn heeft geprobeerd de uitleg van de kerkvaders te onderzoeken. Als gevolg daarvan is Calvijn beïnvloed door de Griekse en Latijnse kerkvaders. Eén van hen, Chrysostomus¹⁰², beïnvloedde Calvijns uitleg sterk,

⁹⁶ Greef, *De uitleg*, 195.

⁹⁷ Greef, *De uitleg*, 195.

⁹⁸ Greef, *De uitleg*, 194.

⁹⁹ CO 10, 403.

¹⁰⁰ Greef, *De uitleg*, 196.

¹⁰¹ Greef, *De ware uitleg*, 195.

¹⁰² Over Chrysostomus, zie Huijgen, *Accommodation*, 75-84.

namelijk door de *Perspicua brevitatis*. Die verschijnt in de uiting van de beoordeling tegen Chrysostomus. Calvijn heeft met grote waardering over Chrysostomus geschreven in het voorwoord van zijn zedenpreek:

“Chrysostomi autem nostri haec prima laus est quod ubique illi summo studio fuit a germana scripturae sinceritate ne minimum quidem deflectere, ac nullam sibi licentiam sumere in simplici verborum sensu contorquendo.” ¹⁰³

Dit betekent dat Chrysostomus door Calvijn is geprezen omdat hij zich op de eigenlijke betekenis van de Bijbel gefocust heeft. Calvijn had grote waardering voor de uitleg van Bijbel zelf. Daarmee heeft Calvijn het over *perspicua brevitate*, *Mentem Scriptoris* gehad. Dit betekent dat Calvijn een heldere uitleg in de Bijbeltekst benadrukt. Maar dit betekent niet dat Calvijns theologie uit die van Chrysostomus voortkwam. Chrysostomus en Calvijn hebben namelijk een andere visie op de menselijke wil omdat voor Calvijn mensen helemaal bedorven zijn. Dus Calvijns Bijbeluitleg is ook door Augustinus beïnvloed. Augustinus is voor Calvijn vooral belangrijk geweest als het gaat om dogmatische zaken.¹⁰⁴ Maar hoewel Calvijn beïnvloed is door Chrysostomus en Augustinus, heeft Calvijn gebruik gemaakt van de creatieve methode. Dit is de *Perspicua Brevitas*.

Daarom onderzoeken we wat de *Perspicua Brevitas* is. Wat houdt dit in? Dit zou betekenen dat Calvijn de Bijbeltekst zonder dogmatische zaken heeft uitgelegd. Hij heeft de Bijbel van tekst tot tekst uitgelegd. Hij heeft bijvoorbeeld gebruik gemaakt van Mattheüs 16 om Mattheüs 18 uit te leggen. Hoewel er een andere betekenis van deze teksten is om de sleutel van de hemel uit te leggen. Lucas 17 heeft hij ook gebruikt voor de uitleg van Mattheüs 18. Calvijn blijft binnen de tekst als hij de Bijbel uitlegt. Daarmee rijzen er vragen. Waarom heeft de Bijbelschrijver die tekst opgeschreven? Wat is de bedoeling van de schrijver? Wat wil de schrijver in deze tekst zeggen? Volgens *Corpus Reformatorum*: “*Et sane, quum hoc sit prope unicum illius officium mentem scriptoris quem explicandum sumpsit patefacere*” ¹⁰⁵ Dit betekent dat de Bijbeluitlegger de bedoeling van de schrijver dient te onderzoeken. Daarom heeft de uitlegger een bemiddelende taak¹⁰⁶ tussen de schrijver en de tekst. Maar omdat Calvijn “*perspicua brevitatis*” heeft gezegd, “moet Calvijn in eenvoudig woorden en op heldere wijze duidelijk maken wat de schrijver zeggen wil.”¹⁰⁷ Dat maakt de uitleg van de tekst nuttig en toegankelijk (*facilitas*).

¹⁰³ CO 9, 835.

¹⁰⁴ Greef, *De uitleg*, 197.

¹⁰⁵ CO 10, 403.

¹⁰⁶ Greef, *De ware uitleg*, 196.

¹⁰⁷ Greef, *De ware uitleg*, 196.

In de conclusie heeft Calvijn de verkorting mooi gevonden (*Amore Compendii*). Calvijn heeft gehoopt dat de Bijbel het beste kan uitgelegd worden. Hiervoor wordt de Bijbel duidelijk en beknopt uitgelegd en dit was Calvijns belangrijkste methode om de Bijbel uit te leggen. Maar dit betekent niet dat Calvijn de bedoeling van de schrijver niet meegewogen heeft. Veeleer heeft Calvijn op de bedoeling van de schrijver gefocust, maar met eenvoudig woorden en op heldere wijze. Om die reden heeft Calvijn over de oorspronkelijke schrijver van de Bijbel gezegd: wie is de eigenlijke schrijver van de Bijbel? Hoewel God gebruik van mensen heeft gemaakt als schrijvers van de Bijbel, is de oorspronkelijke schrijver de Heilige Geest. Calvijn zei daarom: “Sans l’Esprit, la Parole est lettre morte, de nulle efficace; sans la Parole, l’Esprit voltage comme une illusion.” Dit betekent dat zonder de Heilige Geest het Woord een dode letter is, geen effectiviteit heeft: zonder het Woord is de Geest als een illusie die vervliegt.¹⁰⁸ Dit betekent dat alleen door de Heilige Geest als de oorspronkelijke schrijver van de Bijbel de Bijbel uitgelegd kan worden.

2.1.2 De methoden¹⁰⁹

Volgens *Corpus Reformatorum* wees Calvijn een uitvoerig commentaar af (*prolixius commentarius*). Tegelijk heeft zijn Bijbeluitleg een eenvoudige betekenis gehad: “*Sciamus ergo eum esse verum scripturae sensum, qui germanus est ac simplex.*”¹¹⁰ De ware betekenis van de Schrift is naar Calvijns opvatting gelegen in de letterlijke en de eenvoudige betekenis. Hij wees een gecompliceerde uitleg af. “De exegeet moet daarom met aandacht naar de tekst luisteren en zoeken naar wat de schrijver onder woorden wilde brengen.”¹¹¹ Dit betekent niet dat alle woorden letterlijk worden uitgelegd en verklaard, omdat elke taal en zin haar eigen figuurlijke uitdrukkingen hebben. *Nulla enim est lingua quae non utatur suis figuris.*¹¹² Daarmee heeft Calvijn zijn specifieke methode gebruikt als hij de Bijbel niet letterlijk kan uitleggen.

In de Institutie I stelt Calvijn dat de Heilige Geest van de Bijbel innerlijk getuigt. *Itaque summa scripturae probatio passim a Dei loquentis persona sumitur.*¹¹³ Dit betekent dat er een duidelijk getuigenis in de Bijbel is (*manifesta signa loquentis Dei conspici in scriptura*).¹¹⁴ Daarvan spreekt volgens mij ook Jesaja 59:21 “Mijn geest, die op jou rust, en de woorden die ik je in de mond heb gelegd, zullen uit jouw mond niet

¹⁰⁸ P. Imbart de la Tour, *Calvin et l'Institution chrétienne*, Tome IV, 61.

¹⁰⁹ Over de voorbeelden van de exegese bij Calvijn, zie Parker, *Commentaries*, 192-206. Over Calvijns exegetische principes, zie Gamble, *Calvin*, 2-12; 65-88; 104-145.

¹¹⁰ CO 50, 237. ‘Germanus’ ook kan door Oxford Latin Dictionary met ‘gelovig’ vertaald worden, zie *Oxford Latin Dictionary*, 761.

¹¹¹ Greef, *De uitleg*, 198.

¹¹² CO 43, 149.

¹¹³ I, 7.4 (CO 2, 58).

¹¹⁴ I, 7.4 (CO 2, 59).

wijken, noch uit de mond van je kinderen, noch uit de mond van je kindskinderen, van nu tot in eeuwigheid” (Jesaja 59:21, NBV). “*Illius ergo virtute illuminatio, iam non aut nostro, aut aliorum iudicio credimus, a Deo esse scripturam.*”¹¹⁵ Daarom wordt in de kracht van de Heilige Geest begrepen dat de Bijbel door God geschreven is. En dat begrip is niet het gevolg van onze eigen mening of die van een ander. De Heilige Geest laat ons als Gods Geest Christus zien in de Bijbel. “Onze geest kan de verborgen wijsheid van God, die tot uitdrukking komt in zijn Woord, niet verstaan totdat de Geest van God onze blinde ogen opent,”¹¹⁶ schrijft Calvijn. Als de Geest onze ogen opent, dan kunnen we beseffen wat Hij zegt in de Bijbel. Als God Zijn wil door de Geest openbaart gaan mensen goed naar het Woord luisteren. Want “de Heilige Geest werkt bij ons een eerbiedig luisteren naar het Woord.”¹¹⁷ Dit laat ik aansluiten bij: “wie oren heeft, moet horen wat de Geest tegen de gemeenten zegt.” (Openbaring 2:29; 3:6; 3:13; 3:22). Daarom moet de Bijbel maatstaf zijn niet alleen voor Calvijn, maar ook voor ons.

Zijn uitleg is helemaal op de tekst gebaseerd en wijkt niet af van de tekst. Om die reden wees hij allegorische uitleg af. Hij denkt dat door allegorische uitleg de bedoeling van de schrijver van de Bijbeltekst verschillend uitgelegd kan worden. Want de allegorische uitleg houdt rekening met verborgen betekenissen, waar die door andere bronnen uitgelegd kunnen worden. Voor allegorische uitleg kan verwezen worden naar Philo van Alexandrië, hoewel er ten tijde van hem ook anderen waren, die een allegorische uitleg praktiseerden, omdat Philo van Alexandrië liever de allegorische uitleg had, waarmee hij de Thora filosofisch uitgelegd heeft.¹¹⁸ Daardoor heeft hij gedacht dat de ware betekenis van de Bijbel door allegorische uitleg is gedaan. Anders dan Calvijn heeft hij een ander startpunt. Maar in de middeleeuwen was de allegorische uitleg uitgebreid dankzij Origenes. Calvijn heeft in zijn commentaar op Galaten 4:22 gezegd: “*In de occasionem arripuit Origenes, et cum eo permulti alii, scripturae a genuino sensu huc illuc torquendae.*”¹¹⁹ Volgens Calvijn heeft Origenes de Bijbeltekst verschillend uitgelegd. Om die reden kan Calvijn de uitleg van Chrysostomus waarderen, omdat zijn uitleg op de Bijbeltekst is gefocust. “Calvijn stemt in met de uitspraak van Chrysostomus dat er bij het gebruik van de allegorie sprake is van een ernstig misbruik”¹²⁰ met betrekking tot de uitleg van Galaten 4:22, die in het algemeen allegorisch wordt uitgelegd. Anders dan de mensen die allegorische uitleg prefereren, heeft Calvijn

¹¹⁵ I, 7.5 (CO 2, 60).

¹¹⁶ Greef, *De uitleg*, 199.

¹¹⁷ Greef, *De uitleg*, 198.

¹¹⁸ TRE, 26. 528.

¹¹⁹ CO 50, 236.

¹²⁰ Greef, *De uitleg*, 201.

verschillende exegetische methoden gebruikt. Die zijn de accommodatie (*accommodatio*),¹²¹ de historische en grammaticale uitleg en typologie.

Allereerst de accommodatie. Wat is de accommodatie? Het is Gods komst en Gods aanpassing. God bezoekt ons met de tekst en door de tekst. God ontmoet ons in de Bijbel en laat ons weten wat Hij bedoelt. Voor Calvijn is die methode van uitleg nuttig om de verborgen betekenis van de Bijbel te laten zien, vooral in de Oude Testament. Dat is van betekenis aangezien bij de allegorische uitleg in het algemeen op de verborgen betekenis van de Bijbeltekst gefocust wordt. Mensen die een allegorische uitleg voorstaan, proberen de betekenis achter de tekst (de verborgen betekenis) uit te leggen met geestelijke methoden. Allegorische uitleggers probeerden de ware betekenis van de tekst uit te leggen volgens hun bedoeling. Maar dat zou kunnen zijn in onkunde en immaturiteit (*ruditas*). Want mensen kunnen uit zichzelf niet begrijpen wat God bedoelt in de Bijbel, hoewel ze een geestelijke uitleg toepassen. Mensen hebben weinig begrepen van Gods Woord volgens Calvijn. Maar dat begrijpt God wel.

De verborgen betekenis wordt alleen door de Heilige Geest als de oorspronkelijke schrijver van de Bijbel geopenbaard, niet door spirituele uitleg. De lezers of uitleggers kunnen de verborgen betekenis van de tekst alleen begrijpen als de Geest hen verlicht. Maar de Bijbeluitleggers zijn beperkte mensen en de afstand tussen God en mens is groot: God is geen mens (Numeri 23:19) en zit in de hemel, terwijl mensen op de aarde zitten. Hoewel God de Bijbel door de Heilige Geest schreef, wordt de Bijbel nog in de menselijke taal geschreven en uitgelegd. Daarom heeft de tekst een onzichtbare ruimte en overbrugt de afstand tussen God en mensen als de Bijbeltekst uitgelegd wordt. Maar eerst is er afstand tussen de tekst en de uitleggers. In verband hiermee is het boek *The two horizons* van Thieselton bekend geworden.¹²² Voor Calvijns uitleg van het Oude Testament heeft hij de leer van de accommodatie gebruikt om de afstand tussen de horizonnen van toen en nu te vullen.

In het Oude Testament komt die uitleg naar voren met betrekking tot de menselijke uitdrukkingen zoals de metafoor, de vergelijking en de personificatie. Voor het begrip van de uitdrukkingen is het niet genoeg om de tekst letterlijk uit te leggen. God verschijnt in het Oude Testament niet alleen als de vader van Israël, maar ook als de moeder. God voelt zich blij, boos, verdrietig en heeft spijt... enzovoort. Dit betekent dat zulke voorbeelden niet letterlijk uitgelegd kunnen worden. Uiteindelijk hebben de voorbeelden een gepaste methode nodig voor een gepaste uitleg. Als God naar ons toe komt, accommodeert Hij zich aan ons. *Accommodatio*, dat aanpassing betekent “speelt in de taal van de Schrift een rol omdat de Here God Zich in Zijn spreken bij de mate van ons

¹²¹ Over de verhouding tussen de accommodatie en de exegese, zie Huijgen, *Accommodation*, 16-17; Gamble, *Calvin*, 30-32; Selderhuis (red.), *handboek*, 423-427.

¹²² Thieselton, *The Two Horizons*, 10-16.

begrip aan moet passen.”¹²³ Dan kan Zijn Woord wel begrepen worden. Door Gods komst kan de Bijbeluitlegger de ware betekenis van de tekst begrijpen. Dit komen van God doet ons denken aan Christus bij het kruis. Want door Christus’ eerste komst en Zijn sterven aan het kruis, kunnen wij nu ook naar God. Hiervoor was er afstand tussen ons en God: “Jullie wangedrag is het dat jullie en je God uit elkaar heeft gedreven, door jullie zonden houdt hij zich verborgen en wil hij je niet meer horen.” Jes. 59:2, NBV).

“Het begrip “accomodatio”, dat aanpassing betekent, speelt in Calvijns exegese een belangrijke rol.”¹²⁴ Want door Gods komst en Gods aanpassing wordt de kloof tussen de tekst en uitleggers overbrugd. “In de taal van de Schrift past de Here God zich bij ons aan, zodat er een echte ontmoeting tot stand komt.”¹²⁵ Als er een echte ontmoeting komt, hebben we vrees voor God zoals mensen die God inderdaad in de Bijbel ontmoetten, bijvoorbeeld Mozes en Elia. Om die reden zegt Calvijn in zijn Institutie dat in de Bijbel we God en de kennis over God hebben geleerd, waardoor de gehoorzaamheid aan God hebben en dit laat ons op God vertrouwen.¹²⁶ Daarover schrijft Selderhuis: “Gods *accommodatio* is dus uitsluitend pedagogisch bedoeld, want Calvijn en zijn gehoor kunnen niet leven met een God die de ogen dicht heeft.”¹²⁷ Wat gaat een uitlegger doen na Gods komst?

“We moeten ons eerst richten op wat er staat en op wat de woorden in die concrete, historische context betekenen.”¹²⁸ Dit betekent de historische en grammaticale uitleg van de Bijbel. In het algemeen betekent die uitleg van de Bijbel dat de grammatica, de structuur en de talen van de Bijbel van belang zijn. Voor de historische uitleg van de Bijbel zijn geschiedkundige aspecten van belang. Dit betekent dat voor het lezen van het Oude en Nieuwe Testament, de periode van het Oude en Nieuwe Testament beschouwd moet worden. Hierbij kunnen we ook zien dat Calvijn zich nog op de Bijbeltekst concentreerde. Dit betekent dat Calvijn de historische en grammaticale uitleg nodig heeft om de Bijbeltekst goed te begrijpen. Die uitleg gaat daarom verder naar het doel van de Bijbel. Dit is Christus. Of de tekst nu historisch of grammaticaal wordt uitgelegd, de Bijbel spreekt van Christus. Uiteraard was Calvijn zich er van bewust dat Christus het doel van de Bijbel is. Daarom kan die uitleg aan de typologie¹²⁹ verbonden worden, omdat de typologie gebruikt wordt om Christus te laten zien in het Oude Testament. Het is interessant dat die twee wijzen van Bijbeluitleg (nl. typologie en de historische en

¹²³ Greef, *De uitleg*, 200.

¹²⁴ Greef, *De uitleg*, 200.

¹²⁵ Greef, *De uitleg*, 200.

¹²⁶ I, 10. 2; III, 2. 6.

¹²⁷ Selderhuis, *God*, 54.

¹²⁸ Greef, *De uitleg*, 200.

¹²⁹ Opitz, *Hermeneutik*, 288-290; Gamble, *Calvin*, 146-159.

grammaticale uitleg), althans bij Calvijn, onderling verbonden zijn en elkaar aanvullen. Dit blijkt ook in de tekst Galaten 4:22.

Meestal is deze tekst (Gal. 4:22) allegorisch uitgelegd. Maar dit wees Calvijn af. Zoals eerder gesteld, sprak Calvijn hierover in zijn commentaar op Galaten. Een allegorische uitleg laat de uitlegger van de ware uitleg afwijken. Calvijn zei over de tekst dat Paulus aan de gemeente in Galatië vertelde over wat er gebeurd was in het huis van Abraham. Dat was de geschiedenis van Israël. In zijn commentaar zei hij dat het huis van Abraham een ware kerk (*vera ecclesia*)¹³⁰ was. Daarom kan alles wat met het huis van Abraham gebeurde, exemplarisch voor de kerk zijn. Calvijn dacht eraan dat Paulus de geschiedenis van Israël door het huis van Abraham op de gemeente in Galatië wilde toepassen. Dit betekent dat de tekst op basis van de geschiedenis in het Oude Testament kan uitgelegd worden. Zonder de uitleg van de periode van het Oude Testament, komt de ware uitleg en toepassing op de huidige kerk niet naar voren. Door het Oude Testament werd het Nieuwe Testament uitgelegd en vervolgens wordt dat op de kerken van zijn tijd toegepast. Het is heel belangrijk dat de gebeurtenissen in het Oude Testament niet alleen betekenis hebben voor de kerk in het Nieuwe Testament, maar ook in onze dagen. Belangrijke gebeurtenissen die ons in het Oude Testament verhaald worden, zijn als gebeurtenissen in “de geschiedenis van de kerk “typen” die voor ons van betekenis zijn.”¹³¹ “Wat er in het Oude Testament geschreven is, gaat ook ons aan (Romeinen 15:4).”¹³² Hoewel Calvijn Galaten 4:22 met de typologische methode heeft uitgelegd, werd de tekst eerst historisch en grammaticaal uitgelegd, daarna wordt de tekst op de kerken toegepast. Die uitleg (typologie) is op de historische en grammaticale verklaring gebaseerd. Daarom betekent typologie niet een allegorische uitleg.

Hier rijst een vraag: Konden alle teksten in het Oude Testament typologisch zijn, niet alleen voor de kerk van de nieuwtestamentische periode maar ook voor onze kerken? Zoals Calvijn in tekst over het huis van Abraham heeft uitgelegd, is ook typologie te beperkt om de hele Bijbel uit te leggen. Het is dus noodzakelijk dat een andere wijze toegepast wordt om een beperkte uitleg recht te doen. Dit zou Christus’ uitleg genoemd worden en heeft te maken met Christus als het doel van de Bijbel. Daarmee zeg ik dat in Johannes 5:39 de Bijbel over Christus getuigt. Dit betekent dat Jezus Christus door de Bijbel geopenbaard wordt. Door de Bijbel te lezen en uit te leggen, kunnen lezers en uitleggers Jezus Christus vinden die in de Bijbel geopenbaard wordt. Dat wordt in Calvijns commentaar op Romeinen 10:4 gevonden.

¹³⁰ CO 50, 237.

¹³¹ Greef, *De uitleg*, 201.

¹³² Greef, *De uitleg*, 205

In Romeinen 10:4 staat dat Christus het doel van de wet (*scopus*)¹³³ is. Dit betekent dat door Christus het Oude Testament vervuld werd. Dit is zoals Cullman in zijn boek *Christus und die Zeit* over Christus zei. Dit is volgt als: ‘Heel veel mensen van Israël in het Oude Testament liepen om naar Christus te komen. Dit betekent dat het Oude Testament in Christus vervuld werd. Uit de opstanding van Christus is de nieuwtestamentische kerk geboren. Van de twaalf apostelen groeide het naar drieduizend, vijf duizend... de kerk werden uitgebreid. Hierbij staat Christus in het midden van de Bijbel tussen het Oude Testament en het Nieuwe Testament.’¹³⁴ Dit betekent dat zonder Christus de Bijbel niet uitgelegd kan worden. Maar dit betekent niet dat alle teksten in het Oude Testament naar Christus leiden. Het is niet nodig dat Christus uit alle teksten van het Oude Testament gehaald wordt. Maar in verband met Romeinen 10:4 wordt gezegd: “Alles wat de wet leert, beveelt en belooft, verwijst naar Jezus Christus.”¹³⁵ Omdat het Oude Testament door Christus vervuld wordt, wordt de cultus in het Oude Testament uitgelegd als type-antitype en schaduw-werkelijkheid. “Het zojuist genoemde houdt onder andere in dat er een relatie is tussen de ceremoniën in het Oude Testament en Jezus Christus.”¹³⁶ De werkelijkheid is Christus (Kol. 2:17, NBV). Daarmee wordt Romeinen 5:14 door Calvijn uitgelegd als typologie. Anders dan allegorische uitleggers zei Calvijn in Rom. 5:14 dat de tweede Adam de rechtvaardigheid aan alle mensen schenkt. Calvijn zei in zijn commentaar dat *Quod autem dicit, Adam typum gerere Christi, non mirum est: nam etiam in rebus maxime contrariis apparet semper aliqua similitudo*.¹³⁷ Dit betekent dat in de tekst de eerste Adam opgevoerd wordt als een type van Christus, hoewel Adam en Christus helemaal verschillend zijn.

2.2 De uitleg van Mattheüs 18:15-17¹³⁸

In dit deel wordt beschreven hoe Calvijn de teksten Mattheüs 18:15-17 heeft uitgelegd. In dit onderzoek wordt beschreven hoe Calvijn de teksten in zijn commentaar heeft uitgelegd. Calvijn legt in zijn commentaren Mattheüs 18:15-17 uit met Lucas 17:3, ook een tekst over de vergeving van broeders. Maar de context van Mattheüs 18 wordt eerst geschreven om Mattheüs 18:15-17 goed te begrijpen.

In Mat. 18:2 laat Jezus een kind voor zijn discipelen staan. Later zegt Hij: “wie een van de geringen die in mij geloven van de goede weg afbrengt, die kan maar beter met

¹³³ Over de *scopus*, zie Opitz, *Hermeneutik*, 282-288; Holder, *Interpretation* 139-161.

¹³⁴ Zie Cullman, *Christus*, 117-159.

¹³⁵ Greef, *De ware uitleg*, 200.

¹³⁶ Greef, *De ware uitleg*, 203.

¹³⁷ CO 49, 87.

¹³⁸ John Calvin, *Opera Omnia* Vol. 6 [Comment. in Evangelia et Acta Apost.] (Amsterdam : J.J. Schipper, 1667) en Beza; over de Calvijns commentaren, zie Parker, *Commentaries*, 206-226; Greef, *De uitleg*, 206-220. De inleiding op het evangelie van Jezus Christus volgens Mattheüs, Markus en Lucas is door Greef vertaald, zie Greef, *de Bijbel*, 71-75.

een molensteen om zijn nek in zee geworpen worden en in de diepte verdrinken (vers 6, NBV)” Dit betekent dat zijn discipelen elkaar niet moeten laten struikelen. Maar de discipelen waren aan het discussiëren over wie de grootste in de hemel was (vers 1). Ze moesten doen wat Jezus aan zijn discipelen heeft onderwezen (Mat. 16).¹³⁹ Dat is de sleutel van de hemel waardoor ze een eenheid moeten zijn. Als er schade aan elkaar wordt toegebracht, wordt de eenheid gebroken. Het is dan beter dat ze met een molensteen om hun nek in de diepte verdrinken dan dat ze een broeder laten struikelen. Daarmee bedoelt de Here dat het belangrijk is dat zijn broeders of zusters de anderen niet laat struikelen, zelfs de geringen niet. Ze mogen elkaar helemaal niet laten struikelen. Hoe moet het behandeld worden als ze het toch wel doen?

Volgens Calvijn wordt in Mattheüs 18:15-17 beschreven hoe de broeder moet handelen, als je broeder tegen jou zondigt. Calvijn beschrijft drie handelwijzen, namelijk persoonlijke vermaning, terechtwijzing van twee en drie getuigen en die van de kerk. Hierbij verwees Calvijn naar een Grieks woord en dit is “ελέγξον” (16, *arguendi*). Volgens Calvijn betekent dit dat een stelling beargumenteerd en de zondaar terechtgewezen wordt. Dit betekent dat “*Arguere est demonstratione convincere.*”¹⁴⁰ Iemand overtuigt de andere met voorbeelden. De eerste manier die Calvijn beschrijft, is in vers 15 opgetekend. Die manier wordt onder vier ogen uitgevoerd. In de NBV staan de woorden: vier ogen, dat betekent dat de vermaning tussen twee mensen persoonlijk is gedaan. Volgens Calvijn mogen anderen niets over de zonde van de zondaar weten en dit is de betekenis van persoonlijke vermaning. Zoals de NBV zegt, moet de vermaning eerst tussen de broeders plaatsvinden: degene die zondigt en wie geschaad wordt.

Vers 15: “*Si vero peccaverit in te frater tuus*”: In de tekst kunnen we zien wie het doet en wat hij doet. Wie zondigt dan? Het is “één van je broeders.” Hij is ook een broeder. Wat doet je broeder? Hij zondigt tegen zijn broeder. Hoewel ze door Christus broeders worden, zondigt hij tegen zijn broeder. Dat zou niet mogen. Maar hier staat een mogelijkheid beschreven. Want de tekst begint met ‘Εὰν (si)¹⁴¹ Zoals ‘Εὰν betekent, zou het kunnen om tegen een broeder te zondigen. Hoe moet een broeder de zondaar behandelen? Voor Calvijn is het de beste wijze om die broeder in liefde te verdragen. Hij denkt dat God de zondaar verdragen wil in liefde. Voor Calvijn betekent die verdraagzaamheid niet dat wie kwaad heeft gedaan, geen vermaning of terechtwijzing moet krijgen. Voor Calvijn houdt de verdraagzaamheid in dat de zondaar naar behoren behandeld moet worden. Calvijn zei in zijn commentaar dat “*Mediam ergo rationem*

¹³⁹ Bruggen, *Ambten*, 47-51.

¹⁴⁰ Calvin, *Opera omnia*, 211.

¹⁴¹ Dit betekent ‘des, unter Umständen, v. Gegebenen allg. od. Konkreten Standpunkt in der Gegenwart aus Erwarteten’ zie Bouer, *Wörterbuch*, 425; Montanari, *The Brill*, 577 : ‘Εὰν if (perhaps) means, in the event that, to express eventuality, i.e. a possibility offered as speculation pending its actual occurrence, usu. with ind. in the apodosis.

Christus praescribit.”¹⁴² Voor Calvijn duidt de betekenis van “de methode van het midden” (*Mediam rationem*) aan dat de mens die uit zwakheid zondigt, niet harder behandeld kan worden dan zijn zonde. *Quia nihil difficilius est, quam hominibus parcendo, liberas tamen reprehensiones non omittere.*¹⁴³ Volgens Calvijn is het niet alleen moeilijk om de zondaar in liefde te verdragen, maar ook dat de zondaar de mogelijkheid heeft om te zorgen dat zijn zonde niet te hard behandeld wordt. Daarom zegt Calvijn in de uitleg van 15 vers dat de onderlinge liefde noodzaak is. In zijn commentaar komt de noodzakelijkheid van de onderlinge liefde naar voren. *Christus autem mutuum amorem commendat suis discipulis, qui procul sit ab adulatione.*¹⁴⁴ Die onderlinge liefde heeft Christus Zijn discipelen opgedragen en die liefde betekent geen afvlakking. Voor Calvijn wordt de vermaning of terechtwijzing gedaan op basis van de onderlinge liefde omdat de broeders beiden door het kostbare bloed van Christus verlost zijn. Op basis van de onderlinge liefde wordt de zondaar dus persoonlijk behandeld. Als de persoonlijke vermaning aan de zondaar gegeven is, moet de zondaar daardoor boetvaardig zijn.

“*in te*”: In de Griekse bijbel staat het voorzetsel “εἰς σέ” tussen haakjes. Dit betekent dat het de vraag is of dit voorzetsel tot de oorspronkelijk tekst behoort. Volgens Calvijn is het voorzetsel als “in te” geschreven. Letterlijk betekent “εἰς σέ,” “aan jou” maar het is meer gebruikelijk om het als “tegen jou” te vertalen. Volgens de Oxford Latin Dictionary heeft “in” de betekenis “tegen.”¹⁴⁵ Die betekenis is geschikt voor vers 15. Want dat is gebeurd als een broeder tegen andere broeder zondigt. Maar voor Calvijn, betekent “in te” niet dat een broeder zijn broeder lichamelijk verwondt. Volgens Calvijn betekent “in te” niet letterlijk verwonding, maar *inter occulta et manifesta peccata distinguit*.¹⁴⁶ Daarmee worden de verborgene en de geopenbaarde zonden onderscheiden in zijn commentaar. Volgens Calvijn duidt de zonde publieke zonde aan in 1 Timotheüs 5. Want de zonde wordt door alle anderen gezien. Voor Calvijn is het belachelijk om een publieke zonde persoonlijk te behandelen. Uit 1 Timotheüs 5:20 kunnen we begrijpen dat de publieke zonde die tegen kerk bedreven wordt, publiekelijk behandeld moet worden, “*ut publice coram omnibus eos arguendo commune aliis exemplum statuatur.*”¹⁴⁷ Voor Calvijn moet de publieke zonde voor alle mensen behandeld worden en daar leert de kerk van. Voor Calvijn betekent dit dat de zondaar gepast behandeld moet worden. Publieke zaken moeten publiekelijk en persoonlijke zaken persoonlijk behandeld worden.¹⁴⁸ “*Ne quis*

¹⁴² Calvin, *Opera omnia*, 211.

¹⁴³ Calvin, *Opera omnia*, 211.

¹⁴⁴ Calvin, *Opera omnia*, 211.

¹⁴⁵ *Oxford Latin Dictionary*, 856.

¹⁴⁶ Calvin, *Opera Omnia*, 211.

¹⁴⁷ Calvin, *Opera Omnia*, 211.

¹⁴⁸ IV, 12. 3,4 (CO 2, 906-7).

occulta peccata vulgando fratrem temere et absque necessitate infamet.”¹⁴⁹ Niemand kan de persoonlijke zonde van zijn broeder publiekelijk ontmaskeren. Daardoor wil Calvijn zeggen dat de broeder die door Christus een eenheid werd, noch verloren en noch vernietigd kan zijn. Eigenlijk kunnen we door het gedeelte “in te” de ruimte zien, waarbinnen de zonde behandeld wordt. Voor Calvijn gaat vers 15 over het feit dat de broeder tegen iemand persoonlijk zondigt, maar het is niet publiek. Om die reden zijn er alleen vier ogen nodig om de broeder persoonlijk terecht te wijzen. Daardoor wordt de broeder gepast behandeld, dan wordt onze Here verheerlijkt (Mattheüs 18:5).

“*Si te audierit, lucaritus es*”: Dit deel heeft te maken met Luc. 17:3: omdat deze tekst verband houdt met de boetvaardigheid en de vergeving van de zondigende broeder, relateert Calvijn Mattheüs 18:15 aan Lucas 17:3. Calvijn stelt dat Luc. 17:3 zegt dat persoonlijke boetvaardigheid zich na de persoonlijke vermaning, zoals beschreven in Mattheüs 18:15, moet openbaren. Deze uitleg laat de wijze van Bijbeluitleg bij Calvijn goed zien in die zin dat de Bijbel door de Bijbel uitgelegd wordt. Immers vers 15 heeft de betekenis van de persoonlijke vermaning, boetvaardigheid en vergeving. Hoewel het vers met “ἐάν” begint, wordt volgens Calvijn, de boetvaardigheid van de zondaar gevraagd. Letterlijk zegt Calvijn in zijn commentaar: “*Diserte iubet Christus, nos privata obiurgatione esse contentos, si ad poenitentiam adductus sit frater.*”¹⁵⁰ Volgens Calvijn draagt Christus op dat voor persoonlijke zonde de broeder persoonlijk tot boetvaardigheid oproepen wordt, waardoor persoonlijk voldaan wordt. Het is belangrijk in de tekst te lezen dat de zondaar boetvaardig is en hij naar God terug mag komen. Dat wordt aan het eeuwige leven verbonden. Volgens Calvijns uitleg van Lucas moeten de broeders vermaand worden: “*Quos amica obiurgatione ab interitu eripere liceret.*”¹⁵¹ Die laat zijn broeder van de eeuwige dood verlossen. Dit is voor Calvijn onderlinge liefde tussen de broeders. Daarbij denk ik ook aan de Bijbeltekst: “Beter dat je openlijk terechtgewezen wordt dan dat je uit liefde wordt gespaard (Spreuken 27:4, NBV).” Maar “*Neque enim parva res est, animam Satanae mancipatam.*”¹⁵² Voor Calvijn is het niet makkelijk te beseffen, dat wie zijn geest aan Satan verkocht heeft, naar God terugkomt. Volgens Calvijn is het duidelijk dat als zijn broeder niet de vrucht van de boetvaardigheid draagt, hij als een vijand van God beschouwd wordt. Het is noodzakelijk dat de broeders elkaar vermanen om niet te zondigen en om naar God terug te keren wanneer ze zondigen. Daarom benadrukt Calvijn in zijn commentaar op Lucas 17:3 de onderlinge terechtwijzing. “*Qui in curanda fratrum salute praescriptum a Domino remedium*

¹⁴⁹ Calvin, *Opera Omnia*, 211.

¹⁵⁰ Calvin, *Opera Omnia*, 211.

¹⁵¹ Calvin, *Opera Omnia*, 211.

¹⁵² Calvin, *Opera Omnia*, 211.

neglexit.”¹⁵³ Het is het geneesmiddel dat onze Here heeft voorgeschreven. Daardoor wil God dat de zondaar niet verloren gaat.

Hoewel Christus de enige verlosser van de zondaar is, kan de Here niet direct naar ons komen om de broeders te vermanen en om ze naar God terug te laten keren. Voor Calvijn hangt het daarom van de broeders af om elkaar te naar behoren vermanen en om te terechtwijzen. Als de broeder de zondaar vermaant, is het makkelijk om de vermaning hard te doen. Dit betekent dat de zondaar zwaarder wordt behandeld dan zijn zonde was. Daarom legt Calvijn er de nadruk op dat de broeders geen wraak kunnen nemen. “*Ergo nihil mansuetudine aptius, quae Deo reconciliat.*”¹⁵⁴ Liever moeten de broeders de zachtmoedigheid gebruiken, omdat de zachtmoedigheid de zondaar met God verzoent. Voor Calvijn betekent de zachtmoedigheid geen vergeving zonder de vermaning of terechtwijzing. Het is van betekenis dat de broeder de vergeving aan de zondaar geeft en de zondaar de vermaning of terechtwijzing krijgt. Anders wordt de broeder gevaarlijk omdat de verlossing van de zondaar oppervlakkig van hem zou afhangen. God maakt gebruik van de broeder om volgens Gods wil diens zondigende broeder te vergeven. Dat wordt aan de eigen verlossing van de zondaar verbonden. Uiteindelijk verlost Christus de zondaar. Daarmee verwijst ik naar wat onze Here zei in het Onze Vader dat Hij zijn discipelen geleerd heeft, dat als we elkaar hebben vergeven, dat dan God ons vergeeft (Mattheus 6:12; Lucas 11:4). Dit betekent dat de binding of de ontbinding tussen de broeders te maken heeft met de hemelse binding en ontbinding.¹⁵⁵ Het is daarom belangrijk dat de zondaar gepast vermaand, terechtgewezen en vergeven wordt. Om die reden noemde Calvijn de vrijheid van de broeder om terecht te wijzen en die van de zondaar om de zwaarte van zijn zonde te bewijzen. Daarom wordt de vrijheid van de zondaar om te zorgen dat hij naar behoren behandeld wordt, niet afgewezen. Dit betekent niet dat de zondaar niet tegen zijn broeder gezondigd zou hebben. De verlossing van de zondaar is afhankelijk van Christus, maar de Here gebruikt daarvoor de broeder. Daarom zei Calvijn: “*Notatu quoque dignum est, quod Dominus, ut magis ad officium strenuissimus, suum nobis honorem transcribit.*”¹⁵⁶ Door zijn broeder wordt de zondaar verlost. In vers 16 wordt uitgelegd dat God Zijn eer aan ons doorgeeft. “*Hoc tamen elogio licet indebito nos ornat, quod fratrem perditum lucrificamus.*”¹⁵⁷ Daarom geeft God ons de onverdiende lofspraak die van de verlorene broeder gekregen wordt.

Vers 16: “*Si te non audierit, adhibe tecum*”: Stel dat de zondaar, ondanks het feit dat hij op gepaste wijze vermaand is, niet luistert. In dat geval heeft de broeder een tweede

¹⁵³ Calvin, *Opera Omnia*, 211.

¹⁵⁴ Calvin, *Opera Omnia*, 211.

¹⁵⁵ Zie de uitleg van binding of ontbinding in vers 18.

¹⁵⁶ Calvin, *Opera omnia*, 211; ‘Transcribit’ in *Opera Omnia* is met het woord ‘doorgeven’ vertaald zie *LEXICON LATINAS NEDERLANDIGAE MEDII AEVI* volumen VIII, T267.

¹⁵⁷ Calvin, *Opera Omnia*, 211.

handelswijze nodig om de zondaar te overtuigen. Daarvoor heeft de broeder getuigen nodig om de zondaar te overtuigen en vermanen. Voor Calvin komt groter gezag met de getuigen mee (*maior accedat auctoritas*).¹⁵⁸ Volgens Calvin is dit vers van toepassing op de zondaar die niet over zijn zonde wil praten (dat is de zonde ontwijken), maar niet op de zondaar die zijn zonde ontkent. En bij de vermijdende zondaar wordt dan de tweede werkwijze toegepast. Dit betekent dat Calvin twee soorten zondaars onderscheidt namelijk de zondaar die zijn zonde ontkent (*negandi*)¹⁵⁹ en die zijn zonde vermijden (*tergiversandi*).¹⁶⁰ Het is opvallend dat bij Calvin de getuigen geen betekenis hebben voor de eerste groep (*negandi*), maar zeer relevant zijn voor de tweede (*tergiversandi*).

Voor Calvin is het essentieel om de zondaar die zijn zonde vermijdt, met de getuigen te overtuigen en vermanen. Volgens Calvin hebben de getuigen goede invloed als de *tergiversandi* vermaand wordt. Calvin stelt in zijn commentaar dat de broeder de zondaar die zijn zonde ontkent, laat gaan als de zondaar niet naar de vermaning luistert omdat de broeder niets van de zondaar krijgt, hoewel hij de getuigen roept (omittendus est, quia frustra testibus vocatis urgetur).¹⁶¹ De *negandi* is volgens Calvin een hardnekkige en rebelse broeder (homine duro et *rebelli*).¹⁶² Als zo'n zondaar vermaand wordt, door toch één of twee getuigen mee te nemen, dan wordt de zondaar slechter, omdat hij zijn zonde voor meer personen moet ontkennen. Calvin wijst erop dat de zondaar niet harder behandeld kan worden, als de broeder de getuigen meeneemt om de zondaar naar God terug te laten keren. Maar het meenemen van getuigen heeft een goede invloed op de zondaar die zijn zonde ontwijkt. Daardoor moet hij naar God terugkeren.

Calvin richt zich in dit proces op het woord “ελέγξον” (*arguendi*). Dit woord betekent dat iets door personen getoond en beargumenteerd wordt.¹⁶³ De reden waarom Calvin op dit woord focust, is vanwege de rol van de getuigen. Volgens Calvin is de rol van de getuigen om de zondaar te overtuigen en om te proberen hem naar God terug te laten keren. Ze dienen hem noch aan te vallen noch te vernietigen. Dit betekent dat de broeder de overtuigingskracht van één of twee mensen gebruikt om zijn broeder er van te overtuigen dat hij gezondigd heeft en om hem weer naar God terug te laten keren. Calvin zegt dus dat door de getuigen de broeder de zondaar indringender kan vermanen en terechtwijzen (*ut scilicet plus ponderis habeat magisque seria sit admonitio*).¹⁶⁴ Hierbij wordt naar de verklaring van één of twee mensen en twee of drie personen verwezen.

¹⁵⁸ Calvin, *Opera Omnia*, 211.

¹⁵⁹ Calvin, *Opera Omnia*, 211.

¹⁶⁰ Calvin, *Opera Omnia*, 211.

¹⁶¹ Calvin, *Opera Omnia*, 211.

¹⁶² Calvin, *Opera Omnia*, 211.

¹⁶³ *LEXICON*, A545.

¹⁶⁴ Calvin, *Opera Omnia*, 211.

Maar het aantal van de personen is voor Calvijn niet belangrijk, maar het is belangrijk dat ze de getuigen zijn, die de zondaar dienen te overtuigen.

Calvijn spreekt duidelijk over twee of drie personen en hij heeft het oudtestamentische recht in Deut. 19:15 geciteerd. Inderdaad helpt Deut. 19:15 om Mat. 18:15-17 goed uit te leggen. Calvijns bedoeling in Deut. 19:15 is geen absurditeit (*in eo nihil est absurdi*).¹⁶⁵ Dit betekent dat de zonde eerlijk en betamelijk behandeld wordt. Daarmee wordt door Mat. 18:15 en 16 geopenbaard dat de zondaar naar behoren en eerlijk behandeld wordt. Calvijn voegt het woord Christus toe aan deze uitleg. Hierdoor wordt de wijze van Bijbeluitleg bij Calvijn duidelijk. Calvijn legde het Oude Testament niet alleen binnen de context van het Oude Testament uit, maar daarna betrok hij de tekst ook op de nieuwtestamentische periode en tenslotte wordt zijn uitleg op de huidige tijd toegepast.¹⁶⁶ Calvijn bedoelt dat de getuigen er naar streven om de zondaar te overtuigen voordat die zonde aan de kerk bekendgemaakt worden (*Saltem ut matura sit Ecclesiae cognito*).¹⁶⁷ Als de zondaar de getuigen toch afwijst, licht de broeder de kerk in over de zondaar. Voor Calvijn heeft de zondaar dan geen reden om te klagen aan het licht te komen, wanneer hij de getuigen afwijst en niet naar ze luistert (*cur se in lucem protractum queratur, qui duos vel tres audire abnuit*).¹⁶⁸

Calvijn kent in zijn commentaar geen vers 17, hij legt de uitdrukking “vertel de kerk” (NBV in v. 17) mee uit na de uitlegging van “twee of drie mensen.” Maar in deze scriptie wordt vers 17 apart behandeld omdat ik vers 17 het belangrijkste in dit onderzoek over de kerkelijke tucht vind.

Vers 17: “Dic Ecclesiae”: Omdat de zondaar nog geen berouw heeft getoond over zijn zonde, licht de broeder de kerk in over de zondaar. Dit is de derde handelswijze om de zondaar gepast te behandelen. Wat op hem wacht, is het oordeel van de kerk. De kerk heeft het gezag om de zondaar te veroordelen. Waarom de kerk? Waarom wordt de zondaar naar de kerk gebracht? Calvijn zei in zijn commentaar dat op dat moment er geen kerken waren en geen orde ingebouwd was (*Sed quia tunc nulla adhuc Ecclesiae erat, quae Christo nomen dedisset, nec talis ratio constituta*).¹⁶⁹ De kerk waar onze Here in dit vers bedoelt, is dus de orde van de oude kerk (*quim ad veteris Ecclesiae ordinem alludat*).¹⁷⁰ Daartoe verwijst Calvijn naar Mat. 5:23. Als er dieren of graan bij het altaar waren achtergebleven, was dit een teken voor anderen dat de offeraar eerst naar zijn broeder gegaan is om zich met hem te verzoenen. Na de verzoening met zijn broeder brengt men pas weer de gaven naar God. Calvijn benadrukt dat het belangrijk is om zich

¹⁶⁵ Calvin, *Opera Omnia*, 211.

¹⁶⁶ Zie exegetische methode bij Calvijn (2.1.2) in deze scriptie.

¹⁶⁷ Calvin, *Opera Omnia*, 211.

¹⁶⁸ Calvin, *Opera Omnia*, 211.

¹⁶⁹ Calvin, *Opera Omnia*, 211.

¹⁷⁰ Calvin, *Opera Omnia*, 211.

met zijn broeder te verzoenen. Voor Calvijn is er op dat moment geen kerk en daarom kon niemand over de verzoening met zijn broeder vragen bij de kerk. In plaats daarvan hebben Joden een raad gehad, het Sanhedrin, na terugkeer uit de Babylonische ballingschap. Volgens Calvijn werd in het Sanhedrin over de zonden, de moraal en de leer geoordeeld (*mandatam fuisse censuram morum et doctrinae*).¹⁷¹ Calvijn bedoelt in zijn commentaar dat de zondaar in Christus' leven op aarde publiekelijk naar de kerk gebracht werd, niet privé (*apposite Christus tunc demum publice ad Ecclesiam traduci dicit qui peccarunt*).¹⁷² Want hoewel de zondaar twee keer gepast vermaand is, heeft hij nog geen berouw getoond. Met de verwijzing naar het Sanhedrin benadrukt Calvijn dat de zondaar publiekelijk, en niet achter gesloten deuren behandeld moet worden. Omdat er geen kerk was tijdens Christus' leven op aarde, verwijst Calvijn naar de oude kerk, omdat de zondaar die niet naar de vermaning van zijn broeders luisterde, publiekelijk behandeld moet worden. Daardoor wil Calvijn zeggen dat wanneer er wel een kerk opgericht wordt, de beoordeling van de zondaar op de gemeente berust, niet op een persoon. In dit verband kan ook gewezen worden op Calvijns commentaar op 1 Kor. 5:5,6, waar hij erop wijst dat er een kerk is om de zondaar publiekelijk te behandelen. Als de zondaar niet naar de uitspraak van de kerk luistert wordt hij als heidenen en tollenen beschouwd.

***Ethnicis et publicanis*:** Volgens Calvijn heeft God de orde van de kerk aan de kerken opgedragen en daarom kan de kerk de zondaar volgens haar eigen recht behandelen. Er was op dat moment een keizer die heel de wereld heeft gedomineerd. Hij voerde het recht van de wereld uit, maar ook keizers zijn er van Godswege. Voor Calvijn is hij dus de dienaar van God op aarde. Toch behandelt niet de overheid, maar de kerk de zondaar die tegen zijn broeder (tussen gelovigen) zondigt en dit houdt verband met de tucht.¹⁷³ Calvijns bedoeling wordt door de vraag “waarom de kerk?” beschreven. Bij de beantwoording van die vraag is het relevant dat de kerk Gods wettelijke en publieke vertegenwoordiger is op aarde, omdat de kerk het gezag van binding of ontbinding van de hemel heeft gekregen, zoals is beschreven in Matt 16:19. Het is belangrijk dat de orde op aarde vanuit God kwam. Daardoor kan de zondaar door de kerk beoordeeld worden.

De zondaar wordt als heiden en tollenaar beschouwd, wanneer de kerk hem publiek terechtwijst, omdat hij niet naar de kerk luistert, hoewel de kerk hem heeft vermaand. De zondaar heeft al tweede vermaningen gekregen maar geen boetvaardigheid getoond. Tot slot heeft hij niet naar de kerk geluisterd. In dat geval moet de zondaar buiten de gemeente gesloten worden. De uitdrukking “als heidenen en tollenen” betekent excommunicatie

¹⁷¹ Calvin, *Opera Omnia*, 212.

¹⁷² Calvin, *Opera Omnia*, 212

¹⁷³ Maar Calvijn heeft de tucht niet expliciet de kerkelijke tucht genoemd in zijn commentaar. Dit betekent niet dat Calvijn de *disciplina Ecclesiae* helemaal niet heeft genoemd, de term wel is terug te vinden in zijn Institutie IV, zie de kerkelijke tucht bij Calvijn in deze scriptie (5.2).

omdat heidenen niet bij de Joden hoorden, dat wil zeggen dat ze buiten de gemeente stonden. Eigenlijk heeft de zondaar dezelfde positie als mensen die de Joden afkeurden en haatten, zoals heidenen en tollenen. Calvijn zei dat onze Here de uitdrukking “heidenen en tollenen” aan de wet van de heidenen ontleend heeft (*loquendi formam a praesenti gentilis suae consuetudine mutuatus est*).¹⁷⁴

In verband hiermee gaat Calvijn in op het belang van de excommunicatie: Wanneer de kerken ontstaan, dan wordt het gebruik van de excommunicatie hersteld. Daarmee zei Calvijn dat met het herstel van de excommunicatie ook de tucht hersteld wordt: *Dubium tamen non est quin ratio disciplinae, quae viguit sub regno Christi, successerit in locum illius veteris*.¹⁷⁵ Dit betekent dat de wijze van het uitoefenen van tucht die in het koninkrijk van Christus overheerst, de oude tucht opvolgde. *Et certe quum umbratilem excommunicandie ritum tenuerint etiam profanae gentes, hoc divinitus ad initio inditium fuisse hominum mentibus*¹⁷⁶ Calvijn zei dat vanaf het begin de excommunicatie door God is toegepast, hoewel heidenen de rite van de excommunicatie ook hebben gehad. Volgens Calvijn werden al vanaf het begin mensen die onzuiver en onrein waren (*impuri et polluti*),¹⁷⁷ van de heilige plek uitgesloten. Hierbij bedoelt Calvijn niet dat de excommunicatie gelijk is aan de tucht. Maar het is een vorm van tucht. Want *Christus ad nos trasmisit, quia nobis communis est ratio cum antiquis Patribus*.¹⁷⁸ Calvijn stelt dat de tucht naar ons overgegaan is, omdat we door Christus dezelfde positie hebben. De wet die God heeft vastgesteld, werd eerst aan de oude kerk gegeven, daarna werd de wet door Christus aan ons gegeven. Het woord “de kerk” in v.17 zinspeelde niet alleen op de oude kerk maar ook op de vormen waarvan de oude kerk gebruik maakte. Als conclusie moet de wet steeds in zijn kerk blijven, (*In Ecclesia sua tenendum esse ordinem*)¹⁷⁹ niet in de wereld. De tucht komt dus van God in de hemel.

Aan het eind van vers 17 gaat Calvijn in op het belang van berouw en boetvaardigheid. Volgens de oude kerk worden zondaren die niet naar het oordeel van de kerk luisteren, als heidenen en tollenen beschouwd. Hen wacht excommunicatie. Anders dan de oude kerk, zegt Calvijn dat de excommunicatie die in dit vers bedoeld wordt, niet betekent dat de zondaar zonder meer geëxcommuniceerd wordt. Het is van belang dat de zondaar boetvaardigheid moet hebben en naar God moet terugkeren. Daarom zegt Calvijn dat *nihil cum Ecclesiae contemptoribus debere nobis esse negotii, donec resipuerint*.¹⁸⁰ De verachterden (de zondaren) mogen met de gemeente niets te maken hebben totdat zij

¹⁷⁴ Calvin, *Opera Omnia*, 212.

¹⁷⁵ Calvin, *Opera Omnia*, 212.

¹⁷⁶ Calvin, *Opera Omnia*, 212.

¹⁷⁷ Calvin, *Opera Omnia*, 212.

¹⁷⁸ Calvin, *Opera Omnia*, 212.

¹⁷⁹ Calvin, *Opera Omnia*, 212.

¹⁸⁰ Calvin, *Opera Omnia*, 212.

boetvaardigheid tonen. Het is belangrijk dat de zondaar berouw heeft. Nadat hij boetvaardigheid heeft getoond, kan hij weer bij de gemeente horen. De tucht wekt bij de zondaar boetvaardigheid en een verlangen tot terugkeer naar God.

Mattheüs 16:16 en 18:18 “ligandi et solvendi”: Hoewel deze scriptie zich beperkt tot Mat. 18:15-17, moet nu nader ingegaan worden op de woorden binding of ontbinding, omdat Calvijn deze tekst heeft uitgelegd met Mat. 16:19 en 18:18. Die verzen hebben te maken met de vergeving van de zondaar. Maar Calvijn zegt dat Mat. 16 en 18 op verschillende omstandigheden slaan. Volgens Calvijn wordt in Mat. 16 gerefereerd aan het gepreekte evangelie (*de verbo praedicato*),¹⁸¹ terwijl Mattheüs 18 verwijst naar de tucht (*de publicis censuris et disciplina*).¹⁸² De situatie beschreven in Mat. 16 is belangrijker en essentiëler, daarom zei Calvijn dat de tucht bij de leer behoort (*hic vero disciplinam constituit, quae appendix est doctrinae*).¹⁸³

Als de zondaar boetvaardig is, dan kan de zondaar op aarde door de gemeente ontvangen worden. Dit betekent dat door de welgemeende boetvaardigheid de zondaar zich officieel met de gemeente kan verzoenen. Calvijn benadrukt dat alleen de welgemeende boetvaardigheid tot officiële verzoening met de gemeente kan leiden¹⁸⁴ Volgens Calvijn wordt het oordeel van de kerk in dezen ook dat van de hemel. Ook in de hemel wordt de bekeerde zondaar ontvangen. De zondaar kan dus door boetvaardigheid ook met God verzoend worden. Waarom zou dat kunnen? Dat kan vanwege Mat. 16:19. De kerk op aarde heeft de sleutel om de hemel te binden of ontbinden. Daarmee kan de kerk beschouwd worden als de wettelijke vertegenwoordiger en de ingang van Gods koninkrijk. Want zonder de kerk kan de zondaar zich niet met God verzoenen. De kerk is door Christus' werk geboren daarom moet de kerk door Christus geregeerd worden. Dit is niet door de verdienste van de kerk zelf, maar door Christus, omdat wat onze Here zegt door de kerk vervuld moet worden. “*Neque enim auctoritatem Ecclesiae suae asserit Christus, ... sed potius qua verbi sui maiestatem sanciat.*”¹⁸⁵ Daarmee zegt Calvijn dat Christus door de kerk zijn gezag uitoefent, en door zijn Woord de majesteit van het Woord bekrachtigt, wanneer Hij het gezag van de kerk behoudt. Volgens Calvijn blijkt zo wie de kerk bestuurt. Calvijn benadrukt dat alleen Christus het hoofd van de kerk is en dat niemand anders het hoofd van de kerk kan zijn. Maar Christus wil dienaren gebruiken om zijn Woord te preken. “*Quamvis enim unicus sit mundi iudex Christus, vult tamen interea*

¹⁸¹ Calvin, *Opera Omnia*, 212.

¹⁸² Calvin, *Opera Omnia*, 212.

¹⁸³ Calvin, *Opera Omnia*, 212.

¹⁸⁴ In dit deel heeft Calvijn een vraag gehad over de welgemeende boetvaardigheid. Hoe kan de kerk de zondaar behandelen als de zondaar de boetvaardigheid heeft getoond, maar de boetvaardigheid is niet welgemeend? Is hij ontvangen of niet? Door alleen gelovige boetvaardigheid kan de zondaar zich verzoenen niet alleen met de gemeente, maar ook met God. Calvin, *Opera Omnia*, 212.

¹⁸⁵ Calvin, *Opera Omnia*, 212.

ministros verbi sui habere praecones.”¹⁸⁶ Calvin stelt dat Christus toch de dienaren van het Woord als de boodschapper van God wil gebruiken, hoewel alleen Hij de rechter van de wereld is. Dit betekent dat onze Here aan zijn dienaren zijn Woord gegeven en het opgedragen heeft. Door hen wordt duidelijk dat als zij op aarde iemand binden, die persoon ook in de hemel gebonden zal worden. Hierbij kan ervaren worden dat de deur van de hemel door dienaren van het Woord gesloten of ontsloten wordt. De reden waarom de deur door hen open of gesloten kan worden, is vanwege de sleutel van de hemel. In Mattheüs 16:19 heeft de kerk de hemelse sleutels ontvangen. Maar in hoofdstuk 16 lijkt het alsof Petrus persoonlijk de sleutel gekregen heeft. Toch is juist de kerk de sleuteldrager. Dit betekent dat de kerkenraad niet zonder gemeente alles over de kerk kan bepalen. Volgens Calvin wordt de bepaling van de kerkenraad door de gemeente gemaakt.¹⁸⁷ Aldus Calvin in zijn commentaar: *vult suum iudicium ab Ecclesia proferri*.¹⁸⁸ Volgens Calvin wenst Christus dat zijn eigen besluit door de kerk uitgevoerd wordt. Dit betekent dat het oordeel van de kerk op aarde het hemelse oordeel laat zien. Door de dienaren wordt dit oordeel bepaald. Daarbij kan wel gezegd worden dat dit de glorie van de dienaren van het Woord is. Dit is de grootheid van de kerk in die zin dat het oordeel door kerken geopenbaard wordt.

Wat betekent die sleutel in Mat. 16:19 die aan Petrus gegeven wordt? De Rooms-Katholieke Kerk stelt dat alleen Petrus die sleutel heeft gekregen. Wat zegt Calvin in zijn commentaar op Mat. 16:19? “*Ei dabo tibi claves*”: Aan Petrus die openlijk belijdt dat Jezus de Messias, de Zoon van de levende God is (Mat. 16:16), heeft onze Here de sleutel van de hemel gegeven. Nadat onze Here Petrus gecompimenteerd heeft met zijn belijdenis en Hij heeft gezegd dat de Here op die rots de kerk zal opbouwen, is de sleutel aan Petrus gegeven. Daarom is de sleutel aan de belijdenis van de kerk verbonden. Hoewel de sleutel heel belangrijk is, moet alleen de sleutel niet als op zichzelf stand beschouwd worden. Als dit gebeurt, zou er makkelijk een fout gemaakt kunnen worden.

Wat is de sleutel? Calvin zegt dat er een meervoud (κλεῖδας) staat geschreven en dat we dus moeten spreken van sleutels. Dit betekent niet dat er veel sleutels in de handen van Peter hebben gelegen. Daarover zei Calvin dat de apostelen een opdracht ontvangen hebben om te binden of om te ontbinden. De sleutels houden verband met de opdracht. Wie kan de deur van de hemel open of dicht doen? Uiteindelijk doet onze Here de deur open of dicht. Het is van belang goed voor ogen te houden, dat de Here de discipelen uitgezonden heeft. Daarom heten ze apostelen, namelijk zij die gezonden zijn. Volgens Calvin worden ze door de gebeurtenis van Mattheüs 16.16-19 officieel gevolmachtigd. Ze zijn goedgekeurd als apostelen. De sleutels betekenen de volmacht van de apostelen.

¹⁸⁶ Calvin, *Opera Omnia*, 212.

¹⁸⁷ Zie kerkelijke tucht bij Calvin (5.2)

¹⁸⁸ Calvin, *Opera Omnia*, 212.

*Hic iam de publico munere, hoc est, de Apostolatu disserere Christus incipit.*¹⁸⁹ Om die reden Calvijn dat door Christus het apostolaat als ambt uitgevoerd wordt. Onze Here heeft het gezag om de hemel open of dicht te doen aan de apostelen gegeven. Omdat het ambt expliciet aan het onderwijzend ambt verbonden wordt, heeft Calvijn dit *duplici encomio*¹⁹⁰ genoemd. Allereerst zijn ze de sleuteldragers (*ianitores*). Dat betekent letterlijk “drager,” maar omdat ze de sleutels dragen, kan de term *ianitores* beter met de sleuteldrager vertaald worden. Zoals het woord “sleuteldrager” al wil zeggen, dragen ze de sleutel van de hemel dat wil zeggen dat ze de drager van de hemel zijn. *Addit potestate ligandi et solvendi esse praeditos, quae sit in coelis efficax.*¹⁹¹ Daarbij voegt Christus de macht om de hemel te binden of ontbinden, daarom is sleutelmacht ook effectief in de hemel. *Non aliter vitae ianuam nobis aperiri quam Dei Verbo.*¹⁹² Daarom moeten de sleuteldragers Gods woord dragen, door het Woord te preken en te onderwijzen. Dit zijn de belangrijke docenten die Gods woord onderwijzen. Om die reden zegt Calvijn dat de docenten (Schriftgeleerden en Farizeeën) van de wet voor de Israëlieten de sleutel gekregen hebben (Luc. 11:52). Want zij waren de docenten van de wet.

Nu moet Petrus besproken worden. Waarom Petrus? Heeft alleen Petrus de sleutel(s) gekregen zoals Rooms-Katholieken begrepen hebben? In zijn commentaar legt Calvijn de betekenis van de naam Petrus uit.¹⁹³ Calvijn verbindt Petrus met het onderwijzend ambt. *Postquam autem a mortuis resurrexit Christus, tunc coeperunt insititui ordinarii Ecclesiae doctores: hoc respectu in futurum tempus confertur hic honor.*¹⁹⁴ Volgens Calvijn wordt Petrus na de opstanding van Christus de doctor van de kerk (*doctor ecclesiae*). Doctor ecclesiae wordt aan het onderwijzend ambt verbonden. Maar Calvijn zegt meervoud *doctores*. Dit betekent dat na de opstanding van Christus anderen de doctors van de kerk worden zoals Petrus. Daarom moet Petrus in Mat. 16 als de vertegenwoordiger van de apostelen gezien worden. Het apostolische ambt wordt “*inter sacros lapides unus ex praecipuis locis*” aan Petrus gegeven is.¹⁹⁵ Het apostolaat wordt aan Petrus op een bijzondere plek gegeven. Volgens Calvijn betekent dit niet dat Petrus een hogere status had dan de anderen, maar dat Petrus en de anderen verschillende functies hebben gehad. Dat betekent niet een verschil in rangorde. Daarom kan volgens Calvijn alleen Petrus het fundament niet zijn omdat de sleutels aan de toekomstige doctors van de kerk gegeven wordt. Paulus zegt duidelijk: “Want niemand kan een ander fundament leggen dan er al ligt - Jezus Christus zelf (1 Kor. 3:10).” Doordat Petrus de

¹⁸⁹ Calvin, *Opera Omnia*, 195.

¹⁹⁰ Calvin, *Opera Omnia*, 195.

¹⁹¹ Calvin, *Opera Omnia*, 195.

¹⁹² Calvin, *Opera Omnia*, 195.

¹⁹³ Calvin, *Opera Omnia*, 196. Vanaf Idem, *fateor*, apud ...

¹⁹⁴ Calvin, *Opera Omnia*, 195.

¹⁹⁵ Calvin, *Opera Omnia*, 196.

sleutels heeft ontvangen, noemt Calvijn de verschillende ambten tussen apostelen en doctors in die zin dat Petrus zowel de apostel als de doctor van de kerk wordt. Volgens Calvijn zijn die helemaal niet anders, maar hebben ze verschillende functies zoals het licht en de warmte van de zon (*sole calor vel lumen*).¹⁹⁶ Het licht en de warmte zijn niet deelbaar, maar wel anders. Uiteindelijk hebben ze verschillende functies. Wie zou kunnen zeggen of het licht boven de warmte staat? Volgens Calvijn worden ambten niet hiërarchisch onderscheiden, maar in functie.

“Quicquid ligaveris”: De uitdrukking ‘binden of ontbinden’ is heel belangrijk om de kerkelijke tucht in Mat. 18:15-17 goed te begrijpen. In Mat. 18:17 wordt de zondaar geëxcommuniceerd en wordt hij gezien als heiden en tollenaar omdat hij niet boetvaardig is, hoewel hij al een paar keer vermaand is. Door Mat. 18:18 wordt daadwerkelijk gezien dat de veroordeling of vergeving van de zondaar verband houdt met het gezag om te binden of ontbinden. De reden waarom de kerk de zondaar kan veroordelen of vergeven, is vanwege het gezag.

Voor Calvijn is het gezag direct met de vergeving van de zonde verbonden. Door de uitdrukking ‘binding of ontbinding’ worden slaven teruggeroepen. Want slaven moeten gebonden worden totdat hun eigenaar hen bevrijdt. Door de vergeving van de zonde en de uitdrukking ‘binding of ontbinding’, wordt duidelijk dat we zondaars zijn. We zijn door de zonde gebonden totdat Christus ons losmaakt. Als de Verlosser naar ons komt om de ketting van de zonde door te knippen, dan worden we vrij. Zo legt Calvijn de uitdrukking “binding of ontbinding” van de zonde uit. “*Ergo Evangelii doctrinam solvendis nostris vinculis destinata esse testatur, ut voce ac testimonio hominum in terra soluti reipsa etiam in coelo solvamur.*”¹⁹⁷ Dit betekent dat zondaars door het evangelie verlossing ontvangen en door het evangelie ontkomen ze aan de eeuwige veroordeling. In verband daarmee wordt getuigd dat als door het evangelie de zondaar op aarde ontbonden wordt, hij ook daadwerkelijk in de hemel ontbonden wordt. Dit is het ware evangelie. Voor Calvijn betekent binding op aarde, door het evangelie gebonden zijn in de hemel. Daarmee stelt Calvijn dat alleen kerken de zondaar kunnen binden of ontbinden omdat de evangelie door Christus aan de kerk is gegeven.

Dit is dus anders dan de wereldlijke rechtbank. Hoewel de rechtbank zondaren kan veroordelen of vrijspreken, kan de deur van de hemel niet door de wereldlijke rechtbank open of dichtgedaan worden. Daarover zegt Calvijn: als de zondaar een wereldlijke boete door de rechtbank opgelegd kan worden, kan de deur van de hemel nooit door de rechtbank opengedaan worden. Alleen door de kerk kunnen zondaren verlossing ontvangen. Overeenkomstig de regels van Mat. 18 laten de kerken de zondaar naar God terugkeren. Daarmee denk ik dat het meest heilzame recht is om de zondaar te verlossen

¹⁹⁶ Calvin, *Opera Omnia*, 196.

¹⁹⁷ Calvin, *Opera Omnia*, 195.

(*Salus animarum suprema lex*). Door de rechtbank van de kerk heeft de zondaar de mogelijkheid om naar God terug te keren. De kerk heeft de leiding om de zondaar te verlossen en om de zondaar naar God terug te laten keren. Als de zondaar boetvaardig is, kunnen kerken op aarde de zondaar ontvangen. Zoals Mattheüs 16 zegt kan de zondaar dan ook in de hemel ontvangen worden. Dus kerken zijn instrumenten om het hemelse oordeel op aarde te openbaren. Hierbij heeft Calvijn naar de dienaren van Gods Woord verwezen omdat aan hen opgedragen is het evangelie te verkondigen. Volgens Calvijn moeten de dienaren van Gods Woord dus God verheerlijken hoewel door hen de deur van de hemel open of dichtgedaan wordt.

In verband met Calvijns uitleg van het evangelie wijs ik op Paulus' woorden in Romeinen 1:16: "Het (dit evangelie) is Gods reddende kracht voor allen die geloven..." Het evangelie is Gods macht om de verlossing aan alle gelovigen te geven. Maar tegelijkertijd staat ergens anders dat het evangelie voor Joden aanstootgevend en voor heidenen dwaas is (1 Korintiërs 1:23)." Dus: hoewel het evangelie (de prediking van Christus aan het kruis) Gods reddende kracht is, wordt het voor sommige mensen een steen waarover men struikelt en een rotsblok waaraan men zich stoot (1 Pet. 2: 8). Alleen wie dit evangelie preekt, is dienaar van Gods Woord. Volgens Calvijn betekent dit dat ze alleen instrumenten in Gods hand zijn, dat wil zeggen dat ze alleen uitleggers van God (*Dei interpretes*) zijn. Calvijn verhaalt dus over de glorie van de dienaren van Gods Woord. Want *Dei interpretes sumus ad testandam mundo suam salutem*.¹⁹⁸ Door hen wordt het evangelie uitgebreid.

Anders dan de glorie van de dienaar van God, is het dodelijk voor de mens die afkerig tegenover het evangelie staat. Omdat voor hen de verlossing de veroordeling door God betekent, lijken zij die het evangelie afwijzen op een dode die lijkengueur afgeeft (2 Kor. 1:16). Dit is het onvermijdelijke gevolg, als het evangelie gepreekt wordt, moet de mens boetvaardigheid tonen door de kracht van het evangelie. Ondanks dat het evangelie reddende kracht heeft, worden de mensen onbeschaamd en goddeloos volgens Calvijn, omdat ze denken dat ze door mensen beoordeeld worden (*negotium sibi cum hominibus esse putant*).¹⁹⁹ Dit betekent dat ze God niet vrezen. In tegenstelling tot deze gedachte voert God de veroordeling van de mens uit. Dat wil God hen laten zien. Door de prediking van het evangelie wordt geopenbaard wat het hemels oordeel is en dat oordeel komt tot uiting op aarde. Zo wordt volgens Calvijn duidelijk dat door de prediking van het evangelie de zekerheid van het leven of de dood niet uit andere bronnen te halen is.

Binding of ontbinding heeft in Mattheüs 18:15-17 twee betekenissen. Dit zijn als het ware dubbelzijdige kenmerken van het evangelie. Voor alle gelovigen is het evangelie het goede nieuws, maar voor de anderen het evangelie de veroordeling is. De deur van de

¹⁹⁸ Calvin, *Opera Omnia*, 195.

¹⁹⁹ Calvin, *Opera Omnia*, 195.

hemel kan door alleen het evangelie geopend of gesloten worden. Daarom gaat de eerste betekenis over de vergeving van de zonde en de zondaar. De tweede waarschuwt de mens die het oordeel van de kerk niet serieus nemen. Die twee betekenissen hebben te maken met twee doelen van de kerkelijke tucht. Die zijn de zondaar te bekeren en de kerk heilig te houden.²⁰⁰ Daarom gaat de tekst (Mattheüs 18:15-17) zonder twijfel over de kerkelijke tucht.

In dit verband moet ook nog gewezen worden op het commentaar op Mattheüs 18:19-20, en wel om twee redenen. In de eerste plaats omdat Calvijn Mattheüs 18:15-20 als één stuk heeft uitgelegd. Het is beter om de extra verzen (19-20) ook te bespreken om zo de tekst in zijn geheel goed te begrijpen. In de tweede plaats heeft Calvijn in die verzen uitgelegd waar de tucht uitgevoerd kan worden. Hierdoor wordt het belang van de kerkelijke tucht duidelijk en daarom worden de verzen hieronder besproken.

Vers 18 : **“Rursum dico vobis”**: in het algemeen wordt met deze woorden de nadruk gelegd op de tekst. Wat heeft onze Here benadrukt? Het antwoord is ‘voor de gemeente van God’ omdat door kerken het recht van God uitgevoerd moet worden. God heeft alleen aan kerken het gezag gegeven om de deur van de hemel open of dicht te doen. *“Deum statui gubernationis Ecclesiae vindicem, ut iudicia, quorum ipse est auctor, sciscat ac sanciat.”*²⁰¹ Dit betekent dat God de rechtbank van de kerk beheerst en alle bepalingen door God als de wetgever geratificeerd en goedgekeurd worden. God laat kerken zijn recht uitvoeren. Daarvoor moeten kerken allereerst naar eenheid streven. Volgens Calvijn is het erg belangrijk dat de kerk eerst een eenheid wordt om naar de regels van de hemel te kunnen luisteren. Voor eenheid verwijst Calvijn naar het gebed. Want een eenheid is pas mogelijk als de gemeenten samen kunnen bidden. Daardoor kan de zondaar naar behoren en eerlijk behandeld worden. In vers 20 gaat het dus over het gebed. Volgens Calvijn ondersteunt dit gebed de teksten en door dit gebed wordt de zondaar eerlijk behandeld volgens Gods wil. Op basis van de Psalmen zegt Calvijn dat “twee of drie mensen” in vers 20 verwijst naar Gods aanwezigheid (Ps. 73:24). Met “door twee of drie mensen” wordt in herinnering gebracht dat de zondaar niet naar twee of drie mensen luistert, hoewel er een goede vermaning aan de zondaar gegeven wordt. *“Hoc ipso demonstrat se Christi praesentiam pro nihilo decere.”*²⁰² Anders dan door “twee of drie mensen” in vers 20 vindt de zondaar niet de aanwezigheid van Christus. Daarmee wordt benadrukt dat de zondaar op aarde volgens de regels van de hemel naar behoren

²⁰⁰ Daadwerkelijk heeft Calvijn drie doelen van de kerkelijke tucht beschreven (voor Heiligheid, gids en berouw). Maar deze doelen wijken af niet van de twee pijlers: Een pijler is voor God, de andere pijler voor de gemeente. Over de drie doelen van de kerkelijke tucht, zie Institutie IV, 12.5 (CO 2, 907-8); deze scriptie (5.2).

²⁰¹ Calvin, *Opera Omnia*, 212.

²⁰² Calvin, *Opera Omnia*, 213.

behandeld moet worden. Dus de kerk die een eenheid wordt, speelt op aarde een heel belangrijk rol als de schaduw van de hemel.

2.3. Conclusie

Omdat door de Bijbel de mensen God kunnen zien en ontmoeten, is het uiterst belangrijk dat de Bijbel duidelijk en beknopt uitgelegd wordt. Daarvoor heeft Calvijn in zijn commentaren vooral gefocust op de betekenis van de tekst zonder diep in te gaan op dogmatische zaken. Dogmatische zaken komen vooral in de Institutie aan de orde. De methode van de uitleg bij Calvijn is beïnvloed door geschriften van kerkvaders, maar Calvijn heeft ook al de kennisgenomen van andere uitlegmethodes in de 16de eeuw. Niettemin heeft hij de Bijbel creatief uitgelegd, dat wil zeggen *Perspicua brevisitas*.

Perspicua brevisitas is een belangrijke visie om de Bijbel uit te leggen. Dat is geen specifieke wijze. Daarom heeft hij de exegetische methoden genoemd zoals accommodatie, de historische en grammaticale uitleg en typologie. Maar bovenal heeft Calvijn de nadruk gelegd op de verlichting door de Heilige Geest. Zonder de Heilige Geest lijkt de Bijbel een dode letter en buiten de Heilige Geest verliest de Bijbel zijn kracht.

Accommodatie betekent de aanpassing van God, namelijk Gods komst in het midden van ons. Hoewel God door de Heilige Geest de Bijbel heeft geschreven, heeft God daarbij gebruik gemaakt van mensen. Tussen God en de mens bestaat een grote kloof waardoor wij niet automatisch begrijpen wat God bedoelt. Om die reden heeft Gods komst en aanpassing nodig. Accommodatie is vooral relevant in het Oude Testament: daar wordt gebruik gemaakt van menselijke uitdrukkingen zoals de metafoor. Zo heeft God zich aan ons aangepast. Daardoor leert de lezer of uitlegger van de Bijbel God te vrezen en hebben ze gehoorzaamheid aan God geleerd. Dit leidt tot vertrouwen op God. Zo wordt het volk van God door accommodatie onderwezen.

Het belang van Calvijns historisch en grammaticale uitleg is te illustreren met zijn uitleg van Galaten 4:22. De tekst wordt vaak allegorisch uitgelegd, maar Calvijn wees die methode van exegese af. Calvijn legde uit dat Paulus in deze tekst over het huis van Abraham vertellen. Het huis van Abraham staat voor het volk Israël. Maar in Calvijns uitleg gaat de relevantie verder dan de periode van het Oude Testament. Nadat hij eerst historisch en grammaticaal de tekst van het Oude Testament in de eigen tijd uitgelegd heeft, past hij zijn uitleg vervolgens niet alleen op de nieuwtestamentische periode, maar ook op de kerk in zijn tijd. Daarom wordt zijn historische en grammaticale uitleg aan de typologie verbonden. Zonder historische en grammaticale uitleg kan zijn exegese niet op de kerken toegepast worden. Zijn typologische uitleg komt bijvoorbeeld tot uiting in zijn uitleg van Romeinen 10:4 en 5:14. De wet in deze teksten betekent niet het einde, maar de vervulling. In Christus is het Oude Testament vervuld, niet alleen in de cultus, maar

ook in de volbrachte redding.

In zijn commentaar van Mat. 18:15-17 wordt Calvijns wijze van de Bijbeluitleg duidelijk. Dat zijn twee manieren en die spelen een grote rol bij het begrijpen van de tekst Mat. 18:15-17. Calvijn heeft Luc. 17:3 met behulp van Mat. 18:15 uitgelegd met betrekking tot de vergiffenis van de zondaar als zijn broeder. Dit laat zien dat Calvijn de tekst mede met behulp van een andere tekst heeft uitgelegd. In Mat. 18:17 verwijst Calvijn naar de kerk die op het moment van Christus' omwandeling op aarde nog afwezig was. De kerk in vers 17 zinspeelt op de oude kerk en daardoor betekent het woord "kerk" in de tekst dat de zondaar publiek geoordeeld wordt. Dit heeft te maken met de manier waarop Calvijn het Oude Testament uitlegt. Wanneer Calvijn het Oude Testament uitlegt, blijft, in zijn uitleg de betekenis niet beperkt tot de periode van het Oude Testament, maar verklaart hij het ook van toepassing op zowel de nieuwtestamentische kerk als de kerken in de dagen van Calvijn.

In zijn commentaar geeft hij aan hoe de zondaar naar behoren behandeld moet worden. Hij onderscheidt drie stappen, namelijk persoonlijke vermaning (v. 15), een vermaning met getuigen (v. 16) en vermaning in de kerk (v.17). Omdat dit vraagstuk uiteindelijk verband houdt met de vergeving van de zonde, wordt de tekst verbonden met de sleutelmacht van de kerk, namelijk binding of ontbinding. De binding of ontbinding van de hemel kan alleen door de kerken gedaan worden, daarom moet de kerk, om de zondaar eerlijk te behandelen, de tucht uitvoeren. Om die reden is het beter om de tucht de kerkelijke tucht te noemen. Het oordeel van de hemel wordt door de kerk op aarde geopenbaard. Daarvoor streeft de kerk op aarde naar eenheid in gebed (vers 19 en 20).

Hoofdstuk III

Cajetanus, Thomas de Vio (1468-1534, Katholieken)

De exegese en leer van Cajetanus heeft Michael O'Connor in zijn proefschrift beschreven. In 2017 is zijn volgende boek bij Brill gepubliceerd en dit boek focust op Bijbelse commentaren en de methode van de uitleg bij Cajetanus. Hoewel de focus van deze scriptie niet ligt op de persoon van Cajetanus, maar op zijn methode van exegese en zijn uitleg van Mattheüs 18: 15–17, is het toch zinvol om enkele bibliografische gegevens van Cajetanus te behandelen, omdat de context meespeelt in zijn werk als exegeet. Daarna wordt het commentaar op Mattheüs door Cajetanus behandeld in relatie tot zijn exegetische methode.

Cajetanus was de kardinaal (vanaf 1517) en de legaat van de paus. Dit betekent dat hij een bijzonder gestudeerd man was. Cajetanus is niet zijn echte naam, dat was Thomas de Vio, maar naar zijn geboortestad Gaëta of Cajeta is hij Cajetanus genoemd.²⁰³ Na zijn studie in Bologna en Padua verwierf hij in 1494 met een uitmuntend proefschrift over Pico della Mirandola de Magistergraad in de Theologie in Padua bekleedde daar een leerstoel in de metafysica.²⁰⁴ Daarna werd hij professor in Rome (1500 – 1507) en daar schreef hij ook zijn commentaar op de Summa Theologia van Thomas van Aquino. Dit markeert ook zijn kerkelijk-theologische positie: hij was een verdediger van Thomas van Aquino. “Cajetan war bemüht, die Lehre de Thomas treu zu bewahren und gegen Angriffe zu verteidigen, und wandt sie mit eigenen Akzentsetzungen überzeugend auch auf erweiterterte bzw, neue Fragestellungen an.”²⁰⁵

Tijdens het concilie van Pisa in 1511 verdedigde hij de pauselijke rechten en belangen, wat bijdroeg aan zijn benoeming tot bisschop van Gaeta en zijn al snel daarop volgende promotie tot kardinaal van San Sisto in 1517 en aartsbisschop van Palermo in 1518 door paus Leo X.²⁰⁶ Onder protestanten is Cajetanus vooral bekend vanwege zijn conflict met Luther. Van 12 tot 14 oktober 1518 discussieerden zij met elkaar in Augsburg in het Fuggerhaus.²⁰⁷ “Op 7 augustus (in 1518) kreeg Luther de oproep naar de Heilige stad te komen en zich daar te verantwoorden.”²⁰⁸ “Luther vond die datum verschrikkelijk dat hij na tweeëntwintig jaren die datum zich precies herinnerde.”²⁰⁹

In 1519 werd hij een bisschop te Caëta en In 1527 is hij bij zijn geboortestad, Caëta

²⁰³ CE, II. 74

²⁰⁴ TRE, 7. 538.

²⁰⁵ TRE, 7. 539.

²⁰⁶ TRE, 7. 541.

²⁰⁷ Selderhuis, *Luther*, 103.

²⁰⁸ Selderhuis, *Luther*, 102.

²⁰⁹ Selderhuis, *Luther*, 102.

met emeritaat gegaan. Hij vond de Dominicaner orde mooi en wilde in alle rust verder theologie studeren en in alle eenvoud en armoede leven. Maar zijn uitleg van de Bijbel was anders dan de Dominicanen, waardoor hij met hen in conflict kwam. “Some of his interpretations and historical judgements have caused severe controversies within the Dominican Order.”²¹⁰ “From 1527-1534 Cajetan published numerous commentaries on biblical books (OT complete to Isa 3, without Canticles and Apocrypha; NT complete to Revelation).”²¹¹ Zijn exegetische methode is een letterlijke uitleg “Cajetanus Auslegung ist sachlich und nüchtern; klar stellt sie den dogmatische Gehalt heraus, ohne polemisch zu werden.”²¹² “Cajetan prefers the literal sense, orientates himself by the original text.”²¹³ “Stets ist Cajetan streng um den Literalsinn(->Schriftauslegung) bemüht.”²¹⁴ Daarvoor heeft Cajetanus de nadruk op een intensieve Bijbelstudie gelegd. Dit betekent dat hij de allegorische uitleg afwees. “zijn Bijbelse commentaren, waarin hij het allegoriseren verwerpt en de eenvoudige zin der schrift op de voorgrond stelt.”²¹⁵ “In his concise, unpolimical commentaries Cajetan seeks above all to determine the doctrine of the respective biblical texts.”²¹⁶ Het wordt duidelijk als de messiaanse tekst in de Psalmen uitgelegd wordt. “Der messianische Sinn ist der sensus literalis.”²¹⁷ Hij is door het Humanisme beïnvloed, wat te zien is in zijn hoge waardering voor Hiëronymus²¹⁸ die dan ook in zijn Bijbeluitleg een grote rol heeft gespeeld.²¹⁹ “Maar zelfs Cajetanus erkent dat er fouten in de Vulgata staan.”²²⁰

3.1 De exegetisch methode

*“One of its earliest and most interesting representatives was Cajetan, author of commentaries on the entire Old and New Testaments with the exception of the songs of songs and Revelation.”*²²¹

Zo beschrijft in *The Oxford Encyclopedia of the Reformation* Cajetanus als een belangwekkende vertegenwoordiger van de katholieke exegese en hermeneutiek. Welke methoden heeft Cajetanus de Bijbel uitgelegd?

²¹⁰ EBR, 4. 773.

²¹¹ EBR, 4. 773.

²¹² TRE, 7. 544.

²¹³ EBR, 4. 773.

²¹⁴ TRE, 7. 544

²¹⁵ CE, 2. 74.

²¹⁶ EBR, 4. 773.

²¹⁷ TRE, 7. 544.

²¹⁸ EBR, 4.773.

²¹⁹ TRE, 7.544.

²²⁰ CE, 2. 74.

²²¹ OER, 1. 156.

3.1.1 Sensus literalis²²²

Voor Luther was het belangrijkste principe bij de uitleg van de Bijbel: *Sacra scriptura sui ipsius interpretes*. De Bijbel is zijn eigen uitlegger. Cajetanus is dezelfde mening toegedaan, dit komt vooral naar voren als hij de harmonie van de vier evangeliën uitlegt. Daarin zegt hij dat Satan Jezus niet kon laten vallen, omdat hij Jezus alleen met een losse tekst van de Bijbel heeft verzocht. Dat is de belangrijkste reden van zijn mislukking. Cajetanus' gedachten over de Bijbel zijn geïnspireerd door Augustinus van Hippo. "Augustine says that scripture has a unique authority : when scripture says something is true, it is true simply because scripture says so."²²³ Dankzij Augustinus heeft Cajetanus het primaat van de Schrift onderschreven en benadrukt, hoewel tijdens het vijfde Lateraanse Concilie werd bepaald dat de preek op de Bijbel gebaseerd is én de leer met de vaders en de doctors van de kerk verenigd is (1516, *supernae maiestatis praesidio*). Dit betekent dat de Bijbel door het concilie van de kerk en de leer van de heilige doctors (*sancti doctores*) moet uitgelegd worden.²²⁴ "Cajetan seems to agree in his 1528 commentary on 1 Corinthians, at least in principle, but by 1531, in his Pentateuch preface, he finds that he cannot defend that principle any longer because his own practice has contravened it."²²⁵ "The preface to the Pentateuch, together with the practice of the biblical commentaries, constitutes a new emphasis on the primacy of scripture."²²⁶ Het lijkt anders dan de bepaling van het concilie, omdat hij vooral aan de Bijbel heeft gedacht, maar het is niet in tegenspraak met de katholieke traditie. "He works to defend but also to purify the Catholic tradition on faith and works, on divine grace and human co-operation, and on scripture and the Church."²²⁷ Dit betekent niet dat Cajetanus hetzelfde standpunt als Luther heeft gehad. Als ze dezelfde idee hadden gehad, zou het debat in Augsburg in 1518 niet tussen hen hebben plaatsgevonden. Aan het *Sola Scriptura* van Luther voegde Cajetanus ook "informational sources, such as Jewish history, philology, geography and so on."²²⁸ toe. "On all categorical Reformation positions -sola scriptura, sola gratia, sola fides- Cajetan stand by Catholic both/and."²²⁹ Toch is voor Cajetanus de invloed van de Bijbel groter dan de andere bronnen. Dit standpunt verschijnt in zijn wijze van Bijbeluitleg, die te typeren is als letterlijk: "Cajetan's understanding of 'literal' is

²²² "Cajetan uses a variety of terms for the literal sense. He sometimes presents this as the 'germane sense' (*sensus germanus* – a nod to Erasmus), or the 'plain sense' (*sensus planus*), ..." O'Connor, *Commentaries*, 169.

²²³ O'Connor, *Commentaries*, 235.

²²⁴ O'Connor, *Commentaries*, 236.

²²⁵ O'Connor, *Commentaries*, 236.

²²⁶ O'Connor, *Commentaries*, 236.

²²⁷ O'Connor, *Commentaries*, 236.

²²⁸ O'Connor, *Commentaries*, 196.

²²⁹ O'Connor, *Commentaries*, 236. O'Connor heeft gezegd: 'Cajetan's method was a hybrid: scholastic, humanist, ... Daarover is in laatste paragraaf op bladzijde 237 geschreven.

more *literary* than *literalist*.²³⁰

In de middeleeuwen waren er versregels om de tendens van de uitleg goed laten te zien: *Littera gesta docet, quid credas allegoria, Moralia quid agas, quo tendas anagogia*.²³¹ Daardoor zouden we op dit moment de tendens van de Bijbeluitleg kunnen bedenken. Dit lijkt alsof de letterlijke uitleg naar verhouding zwakker is dan de allegorische uitleg. Toch heeft Cajetanus vooral op letterlijke wijze geprobeerd om de Bijbel uit te leggen en hij heeft de verschillende methoden gezocht. “When Cajetan repeatedly asserts that the literal sense is his only concern, he does not have in mind such a thin literal sense; in Cajetan’s hands, the literal sense is ‘thicker’, more flexible and multifaced, capable of yielding substantial doctrinal and moral insight.”²³² Cajetan’s letterlijke uitleg heeft de leer en de moraal. Om die reden zei O’Connor: “In justifying his literal exegesis, Cajetan asks the reader to envisage what, in a given context, is most reasonable, most plausible; he seeks the interpretation that best accords with reason, context, and other texts of scripture.”²³³

“Cajetan’s pursuit of the literal sense leads him to comment not only on what is in the tekst, but also on what is absent.”²³⁴ Tegelijk heeft hij aandacht voor de wereld achter de tekst gezien. Dit komt naar voren in zijn commentaren van de vier evangeliën: “He supplements the gospel narrative, filling in background detail, providing missing dialogue, suggesting what people were doing ‘offstage’ before or after a scene, even trying to visualise posture and attitude.”²³⁵ Zoals gezegd, Cajetanus kreeg veel bewondering voor zijn commentaar op de Summa Theologica van Thomas van Aquino. Het is dan ook goed te begrijpen dat zijn ideeën over de uitleg van de Bijbel zijn gebaseerd op Thomas. “When Cajetan began commenting on the literal sense of scripture, he was placing himself within a specific tradition, one that took in Aquinas, Nicholas of Lyra (1270), Paul of Burgos (1351-1435), and contemporaries of his such as Prierias.”²³⁶ Thomas van Aquino kende twee principes voor uitleg van de Schrift die voor Cajetanus van fundamenteel belang werden:

*First, Aquinas insisted that the literal sense is the foundation of the other senses of scripture and has therefore a certain priority over them. The Spiritual senses are built on the literal sense and doctrinal arguments must proceed from the literal sense alone.*²³⁷
Second, Aquinas carried out necessary ‘mopping up operation’ and clarified the extent

²³⁰ O’Connor, *Commentaries*, 169.

²³¹ O’Connor, *Commentaries*, 168.

²³² O’Connor, *Commentaries*, 169.

²³³ O’Connor, *Commentaries*, 172.

²³⁴ O’Connor, *Commentaries*, 193.

²³⁵ O’Connor, *Commentaries*, 193.

²³⁶ O’Connor, *Commentaries*, 167.

²³⁷ O’Connor, *Commentaries*, 167.

*of the literal sense.*²³⁸

Daardoor wordt de manier van de Bijbeluitleg duidelijk. Volgens die principes wordt de letterlijke uitleg uitgevoerd. Dit heeft betrekking op de bedoeling van de schrijver. Cajetanus' letterlijke uitleg beschouwt de bedoeling van de schrijver van de Bijbeltekst. Om die reden is het noodzakelijk om de talen van de Bijbel te bestuderen. Cajetanus heeft dus de Bijbelse talen benadrukt. "The literal interpretation of the scriptures must be founded on a knowledge of the languages in which they were written."²³⁹ Daarmee houdt Cajetanus in zijn uitleg er rekening mee dat de taal een geschiedenis heeft en dat de taal in de loop van de tijd ontwikkeld is. Daarover zegt O' Connor: "For Cajetan, a sensitivity to the evolution of the meanings of words takes into account not only the history of languages but also the historical setting of the text under examination."²⁴⁰ "Thus the commentator's first approach to literal exegesis will make use of the skills of the philologists and grammarians."²⁴¹ De letterlijke uitleg staat bij Cajetanus op de uitleg van de talen die op hun beurt weer op de historische omstandigheden gebaseerd is.

Daarmee kunnen we twee voorbeelden van Cajetanus' letterlijke schriftuitleg gaan bekijken. Volgens Cajetanus heeft de zalving van Aäron twee betekenissen, namelijk *Superficies literae et intentus tamen sensus*.²⁴² Er is een oppervlakkige betekenis, maar ook de bedoeling van de schrijver. De zalving van Aäron die in Ps. 133 staat, betekent oppervlakkig de vreugde van het volk van Israël. In verband met de historische omstandigheden, heeft de tekst betekend dat de vreugde uit de unificatie van het koninkrijk werkelijk gekomen is onder David. Voor Cajetanus is dit de bedoeling van de schrijver: "The author intends to indicate that the people are as joyful over their unity under one king as they are under one high priest."²⁴³ Het andere voorbeeld heeft te maken met de naam van God. "The first²⁴⁴ to be considered is *Elohim*, in the first verse of Genesis."²⁴⁵ Voor Cajetanus is de *Elohim* enkelvoud omdat uit een enkelvoudig werkwoord de Elohim is voortgekomen, hoewel de Elohim in het meervoud is beschreven: "He notes in passing that this term cannot be taken as a reference to the three persons of the Trinity since this would require a plural verb (as at 1.26, 'Let us make [...] in our image'); in the opening verses of Genesis, therefore, *Elohim* with its singular verb refers

²³⁸ O'Connor, *Commentaries*, 168.

²³⁹ O'Connor, *Commentaries*, 173.

²⁴⁰ O'Connor, *Commentaries*, 174.

²⁴¹ O'Connor, *Commentaries*, 173.

²⁴² O'Connor, *Commentaries*, 174.

²⁴³ O'Connor, *Commentaries*, 174.

²⁴⁴ Daarmee heeft Cajetanus de andere naam van God, YHWH beschreven. Volgens wat hij heeft onderwezen, heeft hij YHWH metafysisch uitgelegd, O'Connor, *Commentaries*, 176.

²⁴⁵ O'Connor, *Commentaries*, 175.

to the divine persons as one single principle of creation.”²⁴⁶ Voor Cajetanus houdt zijn uitleg van de *Elohim* verband met de historische omstandigheden, dat wil zeggen: de vrees van God.²⁴⁷ “He mentions the reverential use of such plurals before princes.”²⁴⁸ Daarmee wordt geopenbaard, dat de naam *Elohim* aanduidt dat het van waarde is dat God verheerlijkt wordt. Zijn bijbeluitleg is op historische uitleg gebaseerd. Om die reden kan zijn uitleg letterlijke-historische uitleg genoemd worden.²⁴⁹ Vooral wordt de letterlijk-historische uitleg duidelijk als hij het commentaar op de Psalmen schrijft. Volgens Cajetanus wordt de uitleg van de Psalmen in drie groepen van Psalmen geassocieerd, de Psalmen voor de Messias, voor David en de rest. De Psalmen voor Messias en David worden alleen letterlijk uitgelegd. Maar “For the rest, Cajetan is content with the historical-literal sense.”²⁵⁰ Maar in het algemeen zitten de Psalmen te vol om niet-letterlijk uitgelegd te worden. De Bijbel heeft de teksten die niet letterlijk uitgelegd kunnen worden. Die bevatten mystiek, metaforen, parabels en gelijkenissen. Die zijn zogenaamd ‘non-literal.’

Dit betekent niet dat Cajetanus zonder letterlijke uitleg een andere heeft uitgevoerd. “Such ‘non-literal’ devices belong to the literal sense of a text.”²⁵¹ “Cajetan underlines that these are not departures from the literal sense; they are part of the variety of literal sense.”²⁵² Voor Cajetanus behoort de andere uitleg tot de letterlijke uitleg zoals we al bij zijn letterlijke-historische uitleg gelezen hebben. De andere uitleg berust op de letterlijke uitleg. Volgens Cajetanus heeft Paulus overdreven dat Paulus met mensen veertien dagen niets hebben gegeten (Handelingen 27:33). Als ze dat gedaan zouden hebben, zouden ze niet kunnen overleven. Dat is niet letterlijk, maar overdrijving, want ze hebben het toch overleefd. Daarmee wordt ook iets over de schepping van God gezegd. Hoe kan de uitlegger ‘de zes dagen’ in Gods schepping uitleggen: letterlijk zes dagen (temporal succession) of alleen figuurlijk (simultaneous creation)?²⁵³ Die twee uitleggingen heeft Thomas van Aquino al gedaan, maar Cajetanus alleen ‘simultaneous creation’ gezegd heeft: “The six days express six grades according to which the orderly perfection of the created world is distributed.”²⁵⁴ Daarmee heeft Cajetanus geen afstand genomen van Thomas, want volgens Aquino is een uitleg de Bijbel te verdedigen tegen de spotter en

²⁴⁶ O’Connor, *Commentaries*, 175.

²⁴⁷ He gives two reasons why Moses deliberately uses this name for God in connection with the act of creation. First, he wishes to assert that the one God is both Creator and Judge, against those ‘philosophers’ who would deny this. And second, he sees the act of creation as involving a kind of judgement: the just arrangement and structuring of all that is brought into being, O’Connor, *Commentaries*, 175.

²⁴⁸ O’Connor, *Commentaries*, 175.

²⁴⁹ O’Connor, *Commentaries*, 206.

²⁵⁰ O’Connor, *Commentaries*, 206.

²⁵¹ O’Connor, *Commentaries*, 177.

²⁵² O’Connor, *Commentaries*, 178.

²⁵³ O’Connor, *Commentaries*, 181.

²⁵⁴ O’Connor, *Commentaries*, 181-182

ongelovige: “In his *Commentary on the Sentences* he observed that although the first (temporal succension) is more common and seemly more in accord with the letter, the latter (simultaneous creation) is more reasonable and better adapted to preserve sacred scripture from the mockery of infidels.”²⁵⁵ Die visie verschijnt in Cajetanus’ letterlijke-mystieke en ‘metaphorical-literal’ uitleg. De letterlijk-mystieke uitleg wordt verbonden aan ‘edification’ van de Bijbel, en de ‘metaphorical-literal’ uitleg aan de verdediging van de Bijbel. Want volgens Cajetanus betekent die mystieke uitleg ‘edification’: onderwijzen, corrigeren en leiden tot een oprechte levensweg. Voor Cajetanus is die uitleg dus voor gelovigen. “The literal sense determines faith : “All that is necessary to our faith is found in the literal meaningn of the Bible; there is no need to search any further.”²⁵⁶ ; “the mystical sense is for the edification of those who already believe.”²⁵⁷ Volgens Cajetanus gaat de mystieke uitleg met de letterlijke uitleg mee: “The mystical sense, on the other hand, is always additional to the literal sense, presupposing it and able to co-exist with it.”²⁵⁸ Zijn mystieke uitleg is niet zijn eigen creativiteit, maar is gebaseerd op de apostelen: omdat zij de Bijbelse teksten mystiek hebben uitgelegd, heeft Cajetanus de teksten uitgelegd zoals de apostelen ze hebben uitgelegd. Het lam van Pasen in het Oude Testament wordt als de gekruisigde Christus uitgelegd (Ex. 12: 46). De tweede reden waarom Cajetanus teksten mystiek uitlegt, is gelegen in de teksten zelf: “First, the apostles do not always use scripture according to the literal sense; somtimes they will deliberately employ the mystical sense. Second, the fulfiment of scripture is sometimes disclosed by means of a mystical interpretation.”²⁵⁹ Dus ‘deliberately emploing the mystical sense’ is gebruikt voor de ‘non-literal’ zinnen. Cajetanus probeert de Bijbelteksten letterlijk uit te leggen, maar als de tekst niet zo uitgelegd kan worden, kan hij de andere uitleg kiezen, die op de letterlijke uitleg gebaseerd is. Dit verschijnt in literal-metaphorical uitleg.²⁶⁰

In Cajetanus’ uitdrukking kan het zo geschreven worden: “‘Metaphor’ and ‘similitude’ are used as interchangeable for Cajetan... Cajetan uses the word *similitudo* to describe the typological burden of Old Testament events.”²⁶¹ Maar voor Cajetanus is het iets anders dan typologie. “In cases of typology, Cajetan speaks of *figurae* and *praesignantia*. When Paul uses the word *typos*, Cajetan translates or paraphrases it with *figura*, figuration and *similitudo*, as well as *typus* and ‘*velut forma exemplaris*’.”²⁶² Onder ‘literal-metaphorical’ uitleg kunnen de teksten als een voorbeeld uitgelegd worden. Daarmee legt

²⁵⁵ O’Connor, *Commentaries*, 181.

²⁵⁶ OER, 1. 156; O’Connor, *Commentaries*, 170

²⁵⁷ O’Connor, *Commentaries*, 178.

²⁵⁸ O’Connor, *Commentaries*, 178

²⁵⁹ O’Connor, *Commentaries*, 171-172.

²⁶⁰ O’Connor, *Commentaries*, 180.

²⁶¹ O’Connor, *Commentaries*, 179.

²⁶² O’Connor, *Commentaries*, 179.

Cajetanus uit dat door een deel van de teksten de hele teksten verklaard wordt. Volgens Cajetanus komt dit niet alleen in Psalmen, maar ook de parabels van evangeliën tevoorschijn. Een representatief voorbeeld hiervan is Lukas 15, over de parabels van het verloren schaap en de verloren drachme. In het licht van deze parabels heeft hij de parabel van de verloren zoon en de vreugde van de terugkeer uitgelegd. “This kind of extended metaphorical-literal exegesis is not very common in Cajetan’s comentaries, but it is nevertheless consistent with his overall approach.”²⁶³ Zonder letterlijke uitleg wordt zijn metafoor niet uitgelegd. Maar er is een belangrijk reden om de ‘metaphorical-literal’ uitleg te doen, hoewel Cajetanus geprobeerd heeft om de teksten erg letterlijk uit te leggen: “In order to avoid discrediting Christian theology and teaching, he insists that the reader be attentive to the use of metaphors.”²⁶⁴ Dit wordt aan de verdediging van de Bijbel bij Aquino verbonden. Die ‘metaphorical-literal’ uitleg hebben de vier evangeliën en daarmee heeft Cajetanus ‘authorial style’ gezegd: dit betekent dat elke gebeurtenis in de vier evangeliën de bedoeling en schrijftechniek van de auteur weergeeft.

Als elke evenement over een gebeurtenis gezegd wordt, wordt elke gebeurtenis waar en betrouwbaar. Om die reden heeft Cajetanus het verschil tussen evangeliën gevonden: “The task of harmonising the gospel is undertaken in order to account for apparent inconsistencies among the four gospels, each of which is held to be true; if the evangelists are referring to the same historical events, and were each inspired by God, then their accounts must ultimately tell one single story, not four different ones.”²⁶⁵ Daarom is voor Cajetanus elke gebeurtenis in evangeliën even belangrijk en “each gospel needs to be read in the light of others.”²⁶⁶ Dit houdt verband met zijn wijze van de Bijbeluitleg: zo wordt de Bijbel echt uitlegger van zichzelf. “Cajetan’s usual method, where the gospels seem to disagree about the words of Jesus, or location or timing of an incident, is to produce a harmonised account by conflating the individual accounts.”²⁶⁷ Hierbij is het belangrijkste evangelie Johannes. Volgens Cajetanus heeft Johannes opgeschreven wat andere evangeliën hebben weggelaten of heeft het een samenvatting van de andere: “Most often it is John who provides what the other evangelists have omitted; at other times he compresses or omits what the others have included.”²⁶⁸ Soms worden bepaalde woorden toch herhaald in Johannes. Dit betekent bij Johannes een benadrukking om het belangrijkste moment laten te zien en geeft de bedoeling van Johannes weer. Dit is afhankelijk van de bedoeling van de schrijver. “For Cajetan, the differences among gospel accounts are the result of deliberate choices made by the gospel writers, for stylistic,

²⁶³ O’Connor, *Commentaries*, 180.

²⁶⁴ O’Connor, *Commentaries*, 181.

²⁶⁵ O’Connor, *Commentaries*, 200.

²⁶⁶ O’Connor, *Commentaries*, 189.

²⁶⁷ O’Connor, *Commentaries*, 197.

²⁶⁸ O’Connor, *Commentaries*, 189.

narrative, or theological reasons.”²⁶⁹ Voor Cajetanus is de verloochening door Petrus niet precies drie keren, maar minstens drie keren. Want voor Cajetanus staat de verloochening Peter voor een meisje (Johannes, Marcus, Lucas), voor een man in Annas’ huis en voor een man in Kajafas’ huis (Lucas). Cajetanus heeft erkend dat elke ontkenning waar is en komt in totaal tot zeven gelegenheden waarin Petrus zijn Heer verloochend heeft: “Caejtans’ conclusion : there were at least seven occansions on which Peter denied his Lord. Cajetan asks his reader not to be childish but to concede that Jesus said three times, not three times only.”²⁷⁰ Hoe heeft Cajetanus Mattheüs 18:15-17 in relatie tot zijn exegetische methode?

3.2 De uitleg van Mattheüs 18:15–17²⁷¹

Literalis Sensus is Cajetanus’ belangrijkste exegetische methode. Dit betekent dat oorspronkelijk de teksten de letterlijke betekenis heeft en dat de andere uitleg gebaseerd is op de letterlijke uitleg. Dit komt ook naar voren in zijn commentaar op Mattheüs 18:15–17. Voor Cajetanus betekent deze tekst een drievoudige correctie (*trina correctio*), dat wil zeggen prima à te solo, secunda à testibus tecum, tertia ab Ecclesia.²⁷² tussen broeders (v. 15), met getuigen (v.16), naar de kerk (v. 17).

Vers 15: Volgens Cajetanus is het niet geleerd om tegen een broeder te zondigen. Je broeder laat je niet struikelen. Als je broeder toch tegen jou zondigt, wordt hij voor Cajetanus de dwalende genoemd (*Confratres errantes*).²⁷³ Daaruit kunnen we opmaken dat *Si* in dit vers betekent dat je broeder niet opzettelijk tegen jou zondigt. Het is opvallend dat je broeder niet tegen jou mag zondigen. Hoe kun je je broeder behandelen als je broeder toch tegen jou zondigt. In het geval dat je broeder tegen jou zondigt, wordt de zonde tegen hem behandeld (*nam peccatum contra te, tuum est condonare, tuum est accusare*).²⁷⁴ Hierbij maakt Cajetanus onderscheiden tussen je broeders en de heidenen. (*Ad differentiam ethnicorum, quorum correctio non speratur*)²⁷⁵ Correctie wordt niet van de heidenen verwacht, terwijl je broeder wel correctie nodig heeft (*correétionis fraternæ verba adhibendo*).²⁷⁶ Je broeder wordt met woorden toegepast, *quando creditur opus esse ad salutem fratris*.²⁷⁷ Voor Cajetanus is dit de liefdadigheid van de waarschuwing

²⁶⁹ O’Connor, *Commentaries*, 190.

²⁷⁰ O’Connor, *Commentaries*, 197.

²⁷¹ Ca, In quatuor Euangelia (1639) en Evangelia (1532). Het commentaar in 1532 wordt gebruikt om met het commentaar uit 1639 te vergelijken. Het hoofdcommentaar is dus het commentaar uit 1639.

²⁷² Ca, *Euangelia*, 82

²⁷³ Ca, *Euangelia*, 82.

²⁷⁴ Ca, *Euangelia*, 82

²⁷⁵ Ca, *Euangelia*, 82.

²⁷⁶ Ca, *Euangelia*, 82

²⁷⁷ Ca, *Euangelia*, 82

(*charitatem monentis*)²⁷⁸ Daardoor wordt je broeder gegeven aan jou. Als de dwalende naar zijn broeder luistert, is hij namelijk boetvaardig (*poenitendo*), dan kun je 1) hem als broeder behouden (*Lucratus eris, pro, es, fratrem tuum*), 2) gehoopte vrucht krijgen (*fructus speratus*) en 3) de zaligheid voor je broeder (*saluus erit frater tuus*) krijgen. Voor Cajetanus zijn dit de resultaten van de waarschuwing omdat de waarschuwing door ‘*Si te auderit*’ wordt aangegeven. Maar als de dwalende niet hoort, kan hij zijn broeder niet behouden.

Vers 16: Als de dwalende niet naar je luistert, neem je één of twee mensen mee. Hierbij heeft Cajetanus naar ‘één of twee’ (*unum vel duos*) en twee of drie (*duorum vel trium*). Dit betekent dat er meer mensen bij de dwalende staan. Als de dwalende niet naar de waarschuwing van zijn broeder luistert (v. 15), kan de broeder hem verder waarschuwen. Volgens Cajetanus is het opvallend om de dwalende naar de volgende werkwijze te behandelen. (*procedendum mandat ad ulteriora*)²⁷⁹ Dan gaan er twee of drie getuigen met hem mee. Daarmee kan de dwalende naar behoren of eerlijk behandeld worden (*serua ne laedatur publica sàlus*)²⁸⁰ Om die reden spelen twee of drie getuigen een grote rol in het bewijs van de fout. Maar het is goed om te weten dat de getuigen niet voor het kwaad maar voor de goedheid bestaan. Want *Dominus tamen ordinat ut utaris testibus ad utrumque bonum*.²⁸¹ Dit betekent dat door de getuigen de dwalende wordt vermaand om boetvaardig te zijn. Wanneer ook dit geen invloed heeft op de dwalende (*si non profuerint*)²⁸² gaat de werkwijze als volgt verder, namelijk de bepaling van de kerk (*coram Ecclesiae iudicio, pro communi, pro fratris, aliorum bono*).²⁸³

Vers 17: Als de dwalende ook niet naar de waarschuwing met getuigen luistert, vertel het dan maar aan de kerk (*Dic Ecclesiae*).²⁸⁴ De dwalende wordt naar de kerk gebracht als hij ook niet naar de tweede werkwijze luistert. Volgens Cajetanus wordt de dwalende aan het hoofd van de kerk gezegd (*dicatur capiti Ecclesiae*).²⁸⁵ Hij stelt daarbij ook dat er niet alleen een beroep op de kerk wordt gedaan, maar ook op de prelaat. (*non solùm Ecclesiae sed etiam prelatus Ecclesiae*).²⁸⁶ Als de dwalende nog niet naar ze luistert, dan wordt hij net als de heiden (*sicut Ethnicus*) beschouwd. Volgens de Bijbeltekst wordt hij letterlijk als de heiden beschouwd. Hoewel de waarschuwing drie keer aan de dwalende gegeven is om zich te laten bekeren, heeft de verlossing van de hardnekkige broeder toch geen betekenis, omdat hij niet naar allen werkwijzen geluisterd heeft. Daarom wordt hij

²⁷⁸ Ca, *Euangelia*, 82

²⁷⁹ Ca, *Euangelia*, 82

²⁸⁰ Ca, *Euangelia*, 82

²⁸¹ Ca, *Euangelia*, 82

²⁸² Ca, *Euangelia*, 82

²⁸³ Ca, *Euangelia*, 82

²⁸⁴ Ca, *Euangelia*, 82

²⁸⁵ Ca, *Euangelia*, 82

²⁸⁶ Ca, *Euangelia*, 82

voor Cajetanus als de tollenaar (*publicanus*),²⁸⁷ en de niet-Jood (*gentilis*)²⁸⁸ beschouwd. Omdat hij als de heiden beschouwd wordt, zal hij de orde van de heidenen volgen. (*quod scilicet sufficeret eos haberi ut ethnicos*) Voor Cajetanus is het de excommunicatie. Daarom wordt hij volgens de Bijbel geëxcommuniceerd.

3.3 Conclusie

Cajetanus die naar de naam van zijn geboortestad heet, was kardinaal en legaat van de paus. In protestantse kringen is hij vooral bekend vanwege zijn ontmoeting met Luther in 1518 in Augsburg. Vanaf 1500-1507 was hij professor in Rome. Daar heeft hij zijn commentaar op de *Summa Theologia* van Thomas van Aquino geschreven, van wie hij een groot aanhanger was. Hij is ook door Hieronymus beïnvloed en had veel waardering voor hem. Hij heeft toch erkend dat de Vulgata fouten heeft. Cajetanus heeft de Bijbel streng letterlijk uitgelegd en daarbij de nadruk gelegd op de intensieve Bijbelstudie. Daarmee werd de Messiaanse tekst helemaal letterlijk uitgelegd. Na zijn aftreding heeft hij vele commentaren geschreven en gepubliceerd.

Als Cajetanus de Bijbel uitlegt, heeft hij oorspronkelijk de '*literalis sensus*' gebruikt, waarbij hij aansloot bij Thomas van Aquino, die de letterlijke uitleg als het fundament heeft beschouwd. Daarmee wordt Cajetanus' letterlijke uitleg sterker dan die van 'literalist'. Om die reden is zijn uitleg van de Bijbel gebaseerd op de letterlijke uitleg, hoewel de teksten om uit te leggen 'non-literal' zijn. Voor Cajetanus worden de teksten logisch-redelijk begrepen. Omdat de letterlijke uitleg iets aan de andere uitleg (bijv. metafoor, parabels en gelijkenissen) heeft toegevoegd, kunnen de teksten altijd uitgelegd worden op basis van de letterlijke uitleg. Om die reden heeft Cajetanus 'letterlijke-' als voorvoegsel gebruikt (bijv. letterlijke-historisch, 'letterlijk-metaforisch' enz). Op die manier heeft hij niet alleen de Psalmen, maar ook evangeliën uitgelegd. Zijn uitleg van de Psalmen wordt in drieën verdeeld, namelijk de Psalmen voor Messias, Psalmen voor David en overige Psalmen. In de evangeliën is het belangrijk om de tekst te lezen in het licht van de anderen. Om die reden is de Bijbel echt uitlegger van zichzelf. Oorspronkelijk is elke gebeurtenis waar, daarom worden gebeurtenissen met elkaar vermengd tot een eenheid.

In zijn commentaar op Mattheüs 18: 15–17 wordt duidelijk dat hij de Bijbel letterlijk uitlegt volgens zijn exegetische methode. Maar hij heeft in zijn commentaar niet naar de andere teksten verwezen. Dus voor Cajetanus wordt Mattheüs 18:15-17 niet alleen niet aan de andere teksten verbonden, maar ook niet met de andere teksten vermengd. Ook heeft hij de heiden die niet letterlijk in vers 15 verschijnt, in het vers 15 uitgelegd. Het lijkt dat het woord, de heiden zijn bedoeling heeft. Als je broeder tegen jou zondigt, zoals

²⁸⁷ Ca, *Euangelia*, 82

²⁸⁸ Ca, *Euangelia*, 82

de letterlijke tekst vermeldt, worden drie werkwijzen doorgewerkt, anders niet. De drie werkwijzen zijn op waarschuwendende liefde tussen broeders gebaseerd. Uiteindelijk moest de dwalende (de broeder) voor de kerk staan. Als de dwalende daar niet naar de bepaling van de kerk luistert, wordt hij als heiden beschouwd. Dus hij wordt behandeld volgens de orde van de heidenen, dat wil zeggen, dat hij geëxcommuniceerd wordt.

Hoofdstuk IV

Vergelijking

Er zijn veel mensen in de kerkgeschiedenis die Luther, Calvijn of Cajetanus onderzoeken. Ze beoordelen hen op basis van hun visie. Het is een goede manier om hen met elkaar te vergelijken op basis van hun eigen visie. Het is beter dat Gods wil door vergelijking met elkaar wordt gevonden, omdat de kerkgeschiedenis leert dat God zijn werk door de kerken uitvoert. Luther, Calvijn en Cajetanus waren in Gods hand en dit betekent dat God hen heeft willen gebruiken om Zijn wil te verwezenlijken op aarde. Door vergelijking hebben we Gods wil te zoeken en te vinden en daaruit te leren hoe we vandaag moeten leven om Gods wil te doen. Om die reden moeten we hen eerst in de 16e eeuw onderzoeken, zodat, zoals het spreekwoord “De geschiedenis herhaalt zich,” de kerkgeschiedenis van de 16e eeuw een gids wordt voor vandaag. Dit betekent dat we door de 16e eeuw kunnen leren wat we vandaag moeten doen. Dit is het doel van de vergelijking tussen hen om na te streven. Daarom vergelijken we nu de exegetische methodes en uitleggingen met elkaar.

4.1 De exegetische methode²⁸⁹

Zoals het in het hoofdstuk over Cajetanus vermeldde versje de letterlijke uitleg zwakker maakte dan de andere uitleggingen, waren in de Middeleeuwen de allegorische en geestelijke uitleggingen overheersend. Maar er waren ook nog mensen die zich tegen de allegorische uitleg verzetten en de letterlijke uitleg wilden. Drie van hen zijn Luther, Calvijn en Cajetanus. Oorspronkelijk hebben ze de Bijbel letterlijk uitgelegd, maar ze gebruikten verschillende methoden van Bijbeluitleg, afhankelijk van hun theologie en situatie. Dit leidt tot de vergelijking tussen hen, waardoor we moeten zoeken hoe we de ware betekenis van de Bijbel door de vergelijking kunnen uitleggen. Daarmee moeten we ontdekken wat de bedoeling van God is die door de Bijbel moet geopenbaard worden. Hoe werd de Bijbel uitgelegd door Luther, die de zonde benadrukte, door Calvijn, die heeft gedacht dat mensen de Bijbel makkelijk en beknopt willen kunnen lezen en uitleggen, en hoe door Cajetanus, die een “strong literalist” werd genoemd. Zij alle drie stelden dat de Bijbel zijn eigen uitlegger is (*Sacra Scriptura sui ipsius interpret*).²⁹⁰ Ze staan op hetzelfde startpunt.

Van Luther is een bekende uitspraak: *Sacra Scriptura sui ipsius interpret*. Het is duidelijk dat de Bijbel door zichzelf moet worden uitgelegd. Het is interessant dat de betekenis niet alleen bij Luther, maar ook bij Calvijn en Cajetanus verschijnt. Cajetanus heeft die betekenis genoemd toen hij de vier evangeliën heeft uitgelegd, hoewel hij op

²⁸⁹ Over vergelijking tussen Luthers en Calvijn Bijbelbegrip, zie Noltensmeier, *Einheit*, 83-93.

²⁹⁰ Dit zin verschijnt in Calvijns uitleg. Daarover, zie Holder, *interpretation*, 108-110.

basis van de Bijbel met Luther heeft gediscussieerd in 1518 en er een groot verschil tussen hen is ontstaan. Ook Calvijn wilde niet dat de Bijbel door andere bronnen wordt uitgelegd. Daarom hebben ze alle drie de Bijbel eerst letterlijk uitgelegd, waardoor ze geprobeerd hebben de ware betekenis van de Bijbel te vinden.

Dit zou een rationele reactie kunnen zijn die zich tegen de allegorische uitleg heeft verzet. De drie uitleggers hebben zich tegen de allegorische uitleg verzet omdat ze gedacht hebben dat door allegorische uitleg de ware betekenis van de Bijbel niet kan worden gevonden. Oorspronkelijk is de letterlijke uitleg voor hen noodzakelijk om de Bijbel goed te begrijpen en uit te leggen. Dit betekent niet dat ze de Bijbel door dezelfde methoden hebben uitgelegd. Ze hebben elk een eigen methode om de Bijbel uit te leggen die te maken heeft met hun theologie. Daarmee heeft Luther drie manieren van zijn theologie genoemd en die theologiemethode leidde tot zijn Bijbeluitleg. Calvijn heeft de duidelijkheid en beknoptheid van de Bijbel met de letterlijke uitleg mee gegeven. Cajetanus' uitleg van de Bijbelse teksten is rationeel en dit betekent dat als hij de Bijbelse tekst letterlijk uitlegt, de tekst rationeel wordt begrepen. Om die reden heeft hij de Bijbelteksten letterlijk uitgelegd, zelfs als de teksten "niet-letterlijk" zijn. Dus ze lijken oppervlakkig gelijk, maar in de specifieke methoden komt hun eigen weg naar voren.

De drie woorden van Luther (*Oratio, Meditatio en Tentatio*) die zijn theologiemethoden uitdrukken, leidden tot zijn methoden van de Bijbeluitleg. Dit zijn de letterlijke, historische, christologische uitleg, maar hij heeft deze manieren in combinatie gebruikt, bijvoorbeeld als hij de profeten uitlegt. De theologie voor Luther loopt met de Bijbel mee en is niet afzonderlijk van de Bijbel, daarom kan de Bijbel door zijn theologische methoden uitgelegd worden. Hij heeft de *Oratio* genoemd waar God zijn bedoeling van de tekst laat begrijpen, als de lezer God bidt, omdat God zelf de schrijver van de Bijbel is. De *Oratio* richt zich op God als die zelf de schrijver van de Bijbel is. Als de lezer of uitlegger van de Bijbel God bidt, laat God de betekenis van de teksten zien aan de lezer. Daarmee heeft Luther een specifieke methode van de Bijbeluitleg genoemd en dit is de letterlijke uitleg, omdat in die uitleg de sprekende God als eigen schrijver van de Bijbel tot uiting komen. Het is interessant dat Calvijn zich ook op de eigen schrijver van de Bijbel richt. In dat verband heeft hij de *accommodatio* genoemd, dit is Gods aanpassing. Daarmee kan Calvijn een niet-letterlijk zin²⁹¹ uitleggen, doordat God de lezer in de Bijbeltekst bezoekt en zich aan de lezer aanpast. Daarmee komt de uitlegger God tegen in de Bijbel en daardoor leert hij de gehoorzaamheid van God. Als gevolg hiervan kan de uitlegger op God vertrouwen. Om die reden is de *accommodatio* educatief voor de uitlegger. Dus God geeft Bijbelse les aan de uitlegger. Cajetanus erkent ook de bedoeling van de Bijbelschrijver. Maar hij richt zich op de letterlijke uitleg, zelfs indien hij de tekst

²⁹¹ Over een voorbeeld van de uitleg bij Luther en Calvijn, zie Parker, *Commentaries*, 18-26; Over Luthers en Calvijns exegetische boeken, zie Gamble, *Calvin*, 467-482.

niet letterlijk kan uitleggen. Daarom wordt hij als de streng-letterlijke uitlegger beschouwd. Maar de Bijbel heeft veel teksten die niet letterlijk kunnen worden uitgelegd, bijvoorbeeld in de Psalmen. Daarvoor heeft Cajetanus iets toegevoegd aan de letterlijke uitleg, dit is letterlijk- (Bijv. letterlijk-metaforisch, letterlijk-historisch enz.). Dit betekent dat Cajetanus heeft geprobeerd niet-letterlijke zinnen letterlijk uit te leggen. Die uitleg komt voor in de vier evangeliën die metaforen en gelijkenissen hebben. Voor Cajetanus is de gebeurtenis van elk evangelie waar en een onafhankelijke gebeurtenis. In dit geval heeft hij alle gebeurtenissen in de vier evangeliën verzameld en daardoor wordt die uitgelegd onder het licht van de andere evangeliën. Elke gebeurtenis wijst een onafhankelijke gebeurtenis aan die rationeel begrepen moet worden (bijv. Petrus heeft minstens drie keer gehuild, niet precies drie keer).

Maar het verschil tussen Luther, Calvijn en Cajetanus betekent niet dat Luther en Calvijn de Bijbelteksten zonder bekwame methoden hebben uitgelegd. Want dit houdt verband met het tweede woord van Luther, de *Meditatio*. Voor Luther betekent de *Meditatio* niet iets onduidelijks. Eigenlijk is de *Meditatio* voor Luther een duidelijke en praktische methode om de Bijbelsteksten uit te leggen. De *Meditatio* betekent bij Luther de historische en grammaticale uitleg. Volgens de bedoeling van de schrijver in de Psalmen, heeft Luther de tekst dag en nacht gereciteerd, maar dit betekent niet dat Luther iets heeft gemompeld. Voor Luther is de *Meditatio* de Bijbel dag en nacht te bestuderen op betamelijke wijze, inclusief de studie van de Bijbelse talen. Luthers tweede specifieke methode is de historische en grammaticale uitleg en is daarom verwant aan de *Meditatio*. Omdat in die uitleg God de handelende God is, wordt die uitleg aan de geschiedenis van Gods volk verbonden. Dus voor Luther loopt die uitleg met Gods volk mee. Daarnaast heeft Luther ook een uitleg gehad die voorbij de Bijbelse talen gaat. Dit is christologische uitleg. Omdat de Bijbel het eeuwige leven onderwijst, is het onjuist te denken dat alleen door de studie van de Bijbelse talen de Bijbelse teksten kunnen worden uitgelegd. Daarmee heeft Luther Christus in de Bijbel gevonden en heeft hij Christus in de kerk gepreekt. Om die reden is die uitleg pastoraal.

Voor Calvijn speelt de historische en grammaticale uitleg²⁹² in het bestuderen van de Bijbel een belangrijke rol zoals Luther heeft het gedaan. Daarmee heeft Calvijn de geschiedenis van het volk Israël in het Oude Testament uitgelegd. Maar zijn uitleg blijft niet in het Oude Testament maar ontwikkelde zich naar het Nieuwe Testament. Dit betekent dat door het licht van Nieuwe Testament het Oude Testament uitgelegd wordt. Dus de uitleg van het Oude Testament wordt met het Nieuwe Testament mee uitgelegd. Daarna heeft Calvijn die uitleg op zijn tijd toegepast en door die uitleg kunnen de lezers Christus zien, omdat Christus de scopus van het Oude en Nieuwe Testament is (Rom.

²⁹² Over vergelijking tussen de historische en grammaticale uitleg en Historical-Critical interpretation, zie Berthoud, *The Reformation*, 74-87.

10:4). Om die reden heeft Calvijn de typologie genoemd in zijn historische en grammaticale uitleg. Die komt bijvoorbeeld in Galaten 4:22 tot uitdrukking. Het huis van Abraham wordt in Galaten 4:22 verklaard in het licht van Genesis. De tekst is historisch en grammaticaal uitgelegd. Voor Calvijn betekende het huis van Abraham in Genesis een kerk, waarbij de kerkgeschiedenis verscheen. Daardoor wordt de kerk en de kerkgeschiedenis aan de kerk in de Galaten getoond. Daarmee geeft hij aan dat onze kerken verder moeten gaan met het houden van Gods Woord, net zoals Gods volk in de Bijbel. Het leven van Gods volk dat zich aan Gods Woord houdt, zit ook in Luthers verklaring van Genesis. Maar voordat we onze blik weer naar Luther verplaatsen, wordt eerst nog de gedachte van Cajetanus beschreven met betrekking tot zijn historische uitleg en typologie.

In verband met de historische en grammaticale uitleg geeft Cajetanus een letterlijk-historische uitleg, waarmee hij de Psalmen heeft uitgelegd. In het algemeen is het niet mogelijk om de Psalmen letterlijk uit te leggen. Daarom heeft hij de uitleg van de Psalmen in drie delen ingedeeld. Als de teksten van de Psalmen niet met betrekking op de Messias of David kunnen worden uitgelegd, dan kunnen ze historisch en grammaticaal uitgelegd worden. Dit betekent dat volgens de historische betekenis in de teksten, de teksten in Psalmen kunnen worden uitgelegd. Een voorbeeld van die uitleg is de vreugde in Ps. 113:1 die de vereniging onder David betekent op basis van historische situatie. Cajetanus heeft ook de typologie genoemd als hij het Oude Testament uitlegt. Dit is iets anders dan die van Calvijn. Cajetanus vertaalde het woord 'typos' bij voorkeur met *similitudo* of *figura*. Het lijkt bij hem dat het Oude Testament een voorbeeld was, niet een type. Het Oude Testament heeft een gelijk voorbeeld gehad, dat ook in het Nieuwe Testament gestaan.

Dan komen we bij het derde woord van Luther, de *Tentatio*. Voor Luther betekent dit het leven van de gelovigen dat op Gods Woord gebaseerd is en dat het Woord moet volgen en houden. Maar het leven is niet makkelijk omdat de Satan de gelovigen blijft aanvechten. In verband daarmee wordt naar het woord 'Anfechtung' verwezen. Omdat Satan gelovigen wil verleiden om zich niet aan de Bijbel te houden, moeten ze met Satan vechten en dan wordt de Bijbel een arena. Met het oog op de aanvechtingen van de gelovigen heeft Luther Gods Woord uitgelegd. Daarom moeten de kerken Gods Woord houden. Van het Oude Testament hebben de kerken geleerd hoe gelovigen moeten leven en hoe ze Gods Woord moeten volgen als ze in een lastige situatie komen (Bijv. Jozef, Job, Daniel enz.). Daarom kan het lijden van de gelovigen goede vrucht voortbrengen. Hebreëen 11 kan in dit verband helpen om Luthers bedoeling goed te begrijpen. Om die reden heeft Luther Genesis het boek van de kerkgeschiedenis genoemd, omdat in Genesis het begin van Gods volk verschijnt en daarom wordt de uitleg van Genesis bij Luther aan die van Galaten 4:22 verbonden in termen van kerken.

We kunnen nu als volgt concluderen: de Bijbel wordt letterlijk uitgelegd en daar moeten de historische en grammaticale aspecten in mee begrepen worden. Als de Bijbel wordt uitgelegd, moet rekening worden gehouden met de tijd van de tekst. Daardoor wordt het Oude Testament door het licht van Nieuwe Testament uitgelegd en toegepast. Daarna wordt het Nieuwe Testament uitgelegd en toegepast naar onze tijd. Daarvan kunnen we leren hoe de Bijbelse gebeurtenissen vandaag uitgelegd en toegepast worden. Bovenal moet de uitlegger van de Bijbel het doel ervan niet vergeten, namelijk Christus. Daarom gaat de uitlegger met de methoden Christus in de Bijbel zien. Daardoor kunnen onze kerken en alle gelovigen Christus volgen zoals het volk Israël God in het Oude Testament heeft gevolgd. Daardoor kunnen de gelovigen er naar streven Gods Woord in het leven te gehoorzamen.

4.2 De uitleg van Mattheüs 18:15-17

Luther, Calvijn en Cajetanus hebben allen bij vers 15 gedacht in termen van persoonlijke vermaning. Maar het is interessant dat hun uitleg van de persoonlijke vermaning verschillend is. Luther heeft de zonde benadrukt in vers 15, waarmee hij begint vers 15 uit te leggen. De zonde is afwijken van God en zijn Woord en dit betekent dat iemand in opstand is gekomen tegen God en zijn Woord. Dit blijkt uitdrukkelijk als hij tegen zijn broeder zondigt. Dus het zondigen tegen zijn broeder betekent het zondigen tegen God en Zijn Woord. Als hij zondigt, moet hij persoonlijk worden behandeld en vermaand. Luther legt uit dat de persoonlijke vermaning wordt gegeven op basis van de pastorale vermaning. Het doel van de persoonlijk-pastorale vermaning is de zonde niet door te vertellen. Net als Luther heeft Calvijn de persoonlijke vermaning uitgelegd in vers 15. Door persoonlijke vermaning kan de zondaar berouw hebben. Calvijn heeft de onderlinge vermaning in vers 15 uitgelegd en nadruk gelegd op het belang van het berouw van de zondaar. Dit is de manier waarop God de broeder zal verlossen. Als de zondaar niet naar de vermaning van de broeder luistert, dan wordt de zondaar als de vijand van God beschouwd. Voor Cajetanus is de uitleg van vers 15 iets anders. Hij legt uit dat een persoonlijke vermaning alleen bedoeld is als de zondaar een broeder is. Als de zondaar zijn broeder is (dus geen heiden), dan kan hij de vermaning persoonlijk krijgen. Om die reden heeft hij de zondaar ‘de dwalende’ genoemd en dit betekent dat de zondaar niet opzettelijk zondigt. Als hij naar de vermaning luistert, dan kan hij drie dingen krijgen zoals het behoud van de broeder, gehoopte vrucht en de verlossing van de broeder.

Vanwege de “twee of drie mensen” in vers 16, vinden theologen inclusief Luther het lastig om dit te verdedigen: als een valse rechter valse getuigen oproept, wordt een beschuldigde man harder dan zijn zonde beoordeeld. De Bijbel zegt dat je twee of drie mensen meeneemt om een zondaar terecht te wijzen. In zijn uitleg van vers 16 heeft Luther naar veel mensen, onder andere naar de overheid, verwezen. Het is de bedoeling

van Luther dat de zondaar eerlijk behandeld wordt. Voor Luther is de eerlijkheid bij het behandelen van de zondaar belangrijker dan het aantal getuigen. Bij Calvijn betekent twee of drie mensen letterlijk twee of drie. Daarmee wordt de zondaar gepast behandeld. Volgens Calvijn zijn de getuigen gelovig zoals Luther heeft het genoemd. Met de gelovige getuigen erbij heeft de zondaar een tweede vermaning gekregen. Dit is een manier om zondaar betamelijk te behandelen, niet harder dan zijn zonde. In dit geval heeft Calvijn de moeilijkheid genoemd dat de zondaar niet harder behandeld mag worden dan zijn zonde. Zijn uitleg is bijna hetzelfde als bij Luther. Maar Calvijn heeft gezegd dat het moeilijkste is om de zondaar naar behoren te behandelen, omdat hij tegen zijn broeder zondigt. In het algemeen wordt de zondaar harder behandeld als hij zondigt. Calvijn heeft ervoor gewaarschuwd dat de zondaar eerlijk behandeld moet worden. Dit noemt Calvijn de onderlinge liefde tussen broeders. Daarom heeft de zondaar het recht om te zorgen dat zijn zonde gepast behandeld wordt. Om de zondaar eerlijk en naar behoren te behandelen zijn er twee of drie getuigen bij de zondaar. Daarmee heeft Calvijn twee soorten van de zondaar genoemd: De ene soort ontwijkt de zonde en de andere ontkent de zonde. De eerste soort kan de vermaning van de getuigen krijgen, maar de tweede soort hem niet van de getuigen kan krijgen, omdat hij zijn zonde voor meer mensen ontkent, als ze de persoonlijke vermaning heeft gekregen. Voor Cajetanus betekent vers 16 eerlijkheid om de zondaar naar behoren te behandelen, hoewel hij één of twee, twee of drie mensen heeft genoemd. Voor Luther, Calvijn en Cajetanus betekent dit vers dat de zondaar naar behoren behandeld moet worden, niet harder dan zijn zonde. De zondaar hoeft nog niet publiekelijk te worden aangesproken. Maar als hij nog steeds niet naar de vermaning luistert, dan moet het aan de gemeente voorgelegd. Dit is de laatste poging om de zondaar terug te laten keren.

Ondanks dat de zondaar de vermaning twee keer gekregen heeft, luistert hij niet. Dan moet hij naar de kerk gebracht worden en moet hij voor de kerk staan. Hij wordt publiekelijk vermaand. Voor Luther betekent publiekelijke vermaning van de zondaar dat de zonde van de zondaar voor de gemeente bevestigd en bewezen wordt. Voor Calvijn betekent publieke vermaning dat de zondaar door de kerk vermaand wordt.²⁹³ Voor Cajetanus betekent publiekelijke behandeling dat de zondaar naar het hoofd van de kerk en de aartsbisschoppen gebracht wordt. Als hij toch niet naar de vermaning en bepaling van de kerk luistert, dan dient hij als de heiden en tollenaar te worden beschouwd. Calvijn en Cajetanus hebben de term van heiden en tollenaar uitgelegd met betrekking tot de wet van de heidenen. Omdat de zondaar als heiden beschouwd wordt, moet hij volgens de wet van de heidenen behandeld en geoordeeld worden. Ook in de wet van de heidenen komt de excommunicatie voor. Maar Calvijn heeft beschreven dat God de excommunicatie in

²⁹³ Over Wat de kerk bij Calvijn bedoelt, Zie de kerkelijke tucht bij Calvijn in deze scriptie (5.2).

het begin van de wereld heeft beschouwd om gelovigen en ongelovigen af te scheiden en dat de heidenen de excommunicatie gebruikten. Daarom wordt de hardnekkige zondaar geëxcommuniceerd. In Luthers commentaar worden twee vormen van excommunicatie genoemd. Over twee excommunicatie wordt apart in hoofdstuk V geschreven. In vers 17 is het duidelijk dat de excommunicatie voor de kerk en gemeente uitgevoerd wordt. Heel belangrijk is, dat Calvijn zich op de terugkeer van de zondaar richt. Dus de zondaar moet gelovig berouw hebben. Zonder gelovige berouw kan de zondaar niet aan de gemeente opgenomen worden.

In de conclusie worden de verzen 15-17 uitgelegd voor de preek: het betekent in elk geval dat als een broeder tegen zijn broeder zondigt, hij tegenover God en zijn Woord staat. Volgens Luther is het zondigen tegen een broeder een uitdrukkelijke zonde tegen God en zijn Woord. Eerst heeft de zondaar drie keer de gelegenheid om over de zonde berouw te hebben. Volgens vers 15 moet de zondaar persoonlijk worden aangesproken omdat de zondaar zijn broeder is. Om die reden hoeft de broeder de zonde van de zondaar niet door te vertellen en moet hij proberen de zondaar naar God terug te laten keren. Als de zondaar naar de persoonlijke vermaning luistert, dan kan de broeder de zondaar behouden. Maar als hij dat niet doet, dan gaat hij door naar de volgende stap. Daarmee wordt gepreekt dat door onderlinge vermaning de zondaar terug naar God laat keren en dat daarom de onderlinge vermaning belangrijk een belangrijke rol in de zondaar speelt.

In die volgende stap wordt op de twee of drie getuigen gefocust. Daarbij wordt de eerlijkheid benadrukt, opdat de zondaar niet beschuldigd zou worden zoals Christus voor de hogepriester Kajafas. Daarom moeten de getuigen gelovig zijn. In vers 16 is het belangrijkste woord de eerlijkheid om de zondaar naar behoren te vermanen, niet harder dan zijn zonde. Dat is belangrijker dan het aantal van de getuigen, omdat de rol van de getuigen is dat de zonde van de zondaar eerlijk bevestigd en behandeld wordt. Daarom heeft de zondaar het recht om bezwaar te maken tegen de beschuldiging. De zondaar wordt nog niet publiekelijk vermaand. Als de zondaar nog steeds niet naar de vermaning luistert, dan kan hij naar de kerk gebracht worden. Dit is de laatste gelegenheid om de zondaar boetvaardig te maken.

In het laatste vers kan de term kerkelijke tucht genoemd worden. Dit wijst erop dat de kerkelijke tucht in de kerk uitgevoerd wordt. Om die reden heeft de kerk de zonde van de zondaar te bevestigen en te bewijzen. De zondaar wordt dan publiekelijk vermaand. Door de kerk wordt de zondaar beoordeeld en moet hij de laatste vermaning van de kerk krijgen. Nadat hij de vermaning gekregen heeft, moet hij naar God terugkeren en erover berouw hebben. Als hij dat niet doet, dan wordt hij als de heiden of tollenaar beschouwd. Omdat hij als heiden beschouwd wordt, wordt hij door de wet van de heidenen beoordeeld. Dit is de excommunicatie. Maar een uitlegger of predikant moet de excommunicatie benadrukken om de zondaar terug te laten keren.

4.3 Conclusie

4.3.1 Overzichtstabel van de exegetische methoden en zijn verklaring

		Luther	Calvijn	Cajetanus
		Letterlijke uitleg (tegen allegorische uitleg)		
Afkorting		De combinatie	<i>Perspicua brevitatis</i>	<i>Sensus literalis</i>
Methoden	God als de schrijver van de Bijbel en niet-letterlijk zin	<i>Oratio</i>	<i>accommodatio</i>	Streng letterlijke uitleg Letterlijk-metaforisch en <i>similitudo</i> of <i>figura</i>
		Letterlijke uitleg		
	Gods Woord voor het leven	<i>Meditatio</i> Historische Christologische uitleg en <i>Tentatio</i>	Historische en grammaticale uitleg met typologie	Letterlijk-historische en Rationele uitleg
Voorbeeld		Genesis	Galaten 4	vier evangeliën

Luther, Calvijn en Cajetanus hebben allen erkend dat de Bijbel zijn eigen uitlegger is. Daarmee hebben ze de letterlijke uitleg genomen als ze de Bijbel uitleggen. Maar ze hebben niet dezelfde methoden gebruikt om Bijbel uit te leggen. Dit houdt verband met hun theologie en de situatie waarin ze leefden. Dit kan als reden genoemd worden om hun Bijbeluitleg te verklaren. Dit is de combinatie voor Luther, *Perspicua brevitatis* voor Calvijn en *sensus literalis* voor Cajetanus. Het is interessant dat de drie theologie methoden van Luther aan zijn Bijbeluitleg worden verbonden en dat tegelijk de methoden van Luther in Calvijns methoden verschijnen. Ze hebben de gelijkenis van de methoden als ze Bijbel uitleggen. Maar omdat Cajetanus de Bijbel streng-letterlijk heeft uitgelegd, heeft hij iets aan de letterlijke uitleg toegevoegd en daarmee heeft hij de Bijbel rationeel uitgelegd. Tenminste voor hem wordt de Bijbeltekst rationeel uitgelegd. De Bijbeltekst die hun uitleg goed laat zien, is respectievelijk Genesis bij Luther, Galaten 4 bij Calvijn en de vier evangeliën bij Cajetanus.

4.3.2 Overzichtstabel van de uitleg van Mattheüs 18:15-17 en zijn verklaring

	Luther	Calvijn	Cajetanus
De betekenis	Drie manieren	Drie manieren	Drie correcties
Vers 15	persoonlijke vermaning Op basis van de pastorale vermaning	Persoonlijke vermaning Onderlinge vermaning	Uitsluitend persoonlijke vermaning voor alleen zijn broeder
Vers 16	Eerlijkheid Ongeacht het aantal van de getuigen Gelovige getuigen	Eerlijkheid Gelovige getuigen voor het vermeiden Onderlinge liefde	Eerlijkheid Eén of twee, twee of drie getuigen
Vers 17	Tucht in de kerk/ congregatie ²⁹⁴	Tucht in de kerk Congregatie → kerkenraad ²⁹⁵	Tucht in de kerk met het hoofd van de kerk en aartsbisschoppen
Gevolg	Excommunicatie	Excommunicatie anders dan anathema ²⁹⁶	Excommunicatie

Volgens Luther, Calvijn en Cajetanus spreken de teksten over drie manieren of correcties om de zondaar terug te laten keren naar God, namelijk een persoonlijke vermaning, met de getuigen en de kerk. Bij persoonlijke vermaning is het belangrijk om de zonde van de zondaar niet door te vertellen. Als de zondaar een broeder is, dan kan de zondaar een persoonlijke vermaning krijgen, zegt Cajetanus. Dit kan uitsluitend een persoonlijke vermaning genoemd worden. De zondaar moest naar de vermaning luisteren, maar als hij

²⁹⁴ Over de verklaring van de congregatie, zie de kerkelijke tucht bij Luther in deze scriptie (5.1).

²⁹⁵ Over de verklaring van de kerkenraad, zie de kerkelijke tucht bij Calvijn in deze scriptie (5.2).

²⁹⁶ Over de verklaring van anathema, zie de kerkelijke tucht bij Calvijn in deze scriptie (5.2).

dat niet doet, krijgt hij een tweede vermaning met de getuigen. Dit vers wijst erop dat de getuigen gelovig moeten zijn, waarmee de zondaar eerlijk en naar behoren behandeld kan worden. Als de zondaar toch niet naar de vermaning luistert, dan wordt hij naar de kerk gebracht. Hij krijgt de vermaning voor de laatste keer. Hij wordt publiekelijk vermaand. Voor Luther betekent de publiekelijke vermaning dat de zonde van de zondaar voor de gemeente beoordeeld en bevestigd wordt. Voor Calvijn wordt de zondaar door de kerk behandeld en beoordeeld. Voor Cajetanus wordt hij naar het hoofd van de kerk en aartsbisschoppen verwezen. Als hij niet naar de vermaning van de kerk luistert, dan wordt hij als heiden of tollenaar beschouwd. Omdat hij als heidenen beschouwd werd, wordt hij volgens de wet van de heidenen behandeld, geëxcommuniceerd. Calvijn benadrukt het verschil tussen de excommunicatie en de anathema. Voor Calvijn wordt de excommunicatie uitgevoerd om de zondaar terug te laten keren. Daarom moet de zondaar gelovige berouw hebben.

Hoofdstuk V

De opbrengst voor het kerkrecht (Luther, Calvijn, Cajetanus)

5.1. De kerkelijke tucht bij Luther

“Het eigenlijke geestelijke ambt in de gemeente is het predikambt.”²⁹⁷ Voor Luther zijn de andere ambten hulpambten. Daarmee wordt bedoeld dat de preek aan de kerk wordt gegeven en de andere dingen door de overheid worden uitgevoerd. Daarom wordt gezegd dat Luthers idee van de tucht onder de overheid zou kunnen vallen. Is dat inderdaad Luthers bedoeling van de tucht? Luther was daarover duidelijk in zijn preek “Sermon for the first Sunday in Lent, 2 Cor 6:1-10:”

*“He (Luther) argues that because there are many sins that the government does not punish, and also because government action against sin does not necessarily produce Christian repentance, the church needs its own means for dealing with those guilty of public conduct in flagrant violation of Christian morality-both for the good of the sinner ...”*²⁹⁸

Dus Luther heeft geschreven dat de kerk zijn eigen middelen heeft om met de zondaar om te gaan en om hem berouw te laten hebben. Dit middel behandelt de zonde van de zondaar en wordt in de kerk uitgevoerd. Daarom is het een kerkelijk middel. Omdat in het algemeen de tucht te maken heeft met de behandeling van de zondaar, kan het kerkelijke middel om met de zondaar om te gaan, de kerkelijke tucht genoemd worden. Zoals Luther in zijn preek over 2 Korinthiërs 6 aangeeft, wordt de kerkelijke tucht in de kerk uitgevoerd, waardoor de zondaar de brouw moet hebben. Verder heeft Luther in zijn commentaar op Mat. 18 gezegd: “the emperor cannot condemn souls.”²⁹⁹ Dit betekent dat de kerk de leiding over de ziel van de zondaar heeft. Om die reden heeft Luther tegen de paus gezegd die de ziel en het land wil beheersen: “the pope intruded into their government and made such a stew in the Church, mixing one thing with another, that even sows would not have eaten it.”³⁰⁰ Daarom heeft Luther zich tegen de paus verzet en heeft hij een scheiding tussen de kerk en de overheid ingesteld: “We should learn, however, to separate the spiritual and secular governments as far as from one another as heaven and earth, for the pope has greatly obscured them and tangled them together.”³⁰¹ Luther waarschuwt ervoor om overheid en kerk met elkaar te vermengen. Maar dit

²⁹⁷ Bouwman, *Gereformeerd*, 203.

²⁹⁸ LW 58, 4 (WA 47, 666-67).

²⁹⁹ LW 67, 392 (WA 47, 284-85).

³⁰⁰ LW 67, 390 (WA 47, 282-83).

³⁰¹ LW 67, 390 (WA 47, 282-83).

betekent niet dat Luther geen waarde hecht aan de overheid, want Luther erkent het gezag van de overheid om de zondaar te kunnen veroordelen. Luther heeft in zijn commentaar op Mat. 18 het volgende gezegd: “the emperor can pass sentence on a thief to hang him for the gallows.”³⁰² “I want to listen to a minister of Christ.”³⁰³ Luther heeft de koning van de overheid als een dienaar van Christus beschouwd. Om die reden, als een zondaar de excommunicatie als de kerkelijke bepaling niet accepteert, kan de zondaar door de overheid gearresteerd worden. Luthers verkondiging is als volgt: “But if he despises this and pays no heed to it, should I then arrest him? No, the Emperor should do that.”³⁰⁴

Dat de zondaar door de overheid gearresteerd kan worden, betekent niet dat de kerk geen kerkelijke tucht heeft. Want de zondaar wordt door het proces in Mattheüs 18:17 geëxcommuniceerd en dat wordt door de kerk bepaald. Dit betekent dat de kerk en de overheid wordt onderscheiden bij behandeling van de zondaar. De kerk beoordeelt de geestelijke dingen terwijl de overheid fysieke dingen veroordeelt. Welke zonden kunnen door de kerk bestraft worden? Want Luther preekt in een andere verkondiging over 2 Kor. 6: 1-10 (Invocavit Sunday, after lunch <another sermon of Dr. M[artin] L[uther]), dat de moordenaar Schober³⁰⁵ de kerk niet binnen mag komen.³⁰⁶ Door Luthers begrip van de kerkelijke tucht kan de zonde die tussen broeders heeft plaatsgevonden en die broeder elkaar verwijten (Mattheüs 5:23), behandeld worden. De excommunicatie bij Luther houdt verband met de twee excommunicaties van de katholieken d.i. grote ban en klein ban. Dit wordt later beschreven. Hoe gaat het verder met de kerkelijke tucht?

In de preek van Luther over Mattheüs 18:15-17 heeft hij drie manieren vermeld³⁰⁷ om de kerkelijke tucht uit te voeren, zie de beschrijving van Luthers uitleg in 1.2. Nu is vooral van belang dat de zonde publiek gemaakt wordt, omdat de excommunicatie een publieke daad is. “The imposition of the ban must be completely public, not just part of a private Confession.”³⁰⁸ Luther heeft het een kwaad genoemd om een publieke daad persoonlijk uit te voeren: “If I allow this evil to pass in silence, then our Lord God will surely punish the whole city on account of one man (1 Corinthians 11[:27-30]).”³⁰⁹ Dit betekent dat als de zonde publiekelijk wordt behandeld, de zonde publiekelijk veroordeeld moet worden, omdat het aan het doel van de kerkelijke tucht verbonden wordt, namelijk de heiligheid van de kerk beschermen en de zondaar reinigen van zijn zonde. Daarmee benadrukt Luther dat de kerk zuiver moet blijven. In zijn preek over Mat.

³⁰² LW 67, 392 (WA 47, 284-85).

³⁰³ LW 58, 347 (WA 51, 99).

³⁰⁴ LW 67, 392 (WA 47, 284-85).

³⁰⁵ Over de excommunicatie van Schober, zie Götze, *kirchenzucht*, 92-95.

³⁰⁶ LW 58, 13 (WA 47, 670; WA TR 4, 280).

³⁰⁷ Luther heeft over deze drie manieren specifiek gepreekt aan de hand van 2 Cor 6:1-10, LW 58, 12 (WA 47, 669-70).

³⁰⁸ LW 58, 10 (WA 47, 668-69).

³⁰⁹ LW 58, 11 (WA 47, 668).

2:1-2 wordt zichtbaar dat hij naar de zuiverheid van de kerk verlangt. Daarom is het essentieel voor de kerk om de kerkelijke tucht uit te voeren als de broeder tegen een andere broeder zondigt. Om die reden moet de kerkelijke tucht streng worden uitgevoerd waardoor de heiligheid van de kerk behouden wordt. Maar de kerkelijke tucht heeft niet alleen de strengheid, maar ook de mildheid, die op de strengheid is gebaseerd. “If he were to repent, one would be spoken again, so that he could be restored to the church.”³¹⁰ “...whenever someone repents because of the terrifying judgement and ban, is sorry for his sins, and seeks forgiveness of sins through Christ, desiring a different sentence and judgement, then we should receive him back from the devil.”³¹¹

5.2 De kerkelijke tucht bij Calvijn

De kerkelijke tucht bij Calvijn wordt gebaseerd op de uitleg van de Mat. 18:17. Calvijns commentaar is kort en duidelijk geschreven en de kerkelijke tucht is niet specifieker beschreven dan zijn Institutie. Daarom focust dit deel zich op de specifieke kenmerken van de kerkelijke tucht bij Calvijn. Dit zijn *gravitas* en *clementia*. Want het karakter van de kerkelijke tucht heeft te maken met de excommunicatie van de zondaar in Mattheüs 18:17. Om de kerkelijke tucht in Mattheüs 18:15-17 goed te begrijpen moet eerst begrepen worden welke zonden behandeld moeten worden volgens de drie manieren in Mat. 18:15-17. Calvijn heeft de zonde in twee soorten ingedeeld, te weten *occultus* of *privatus* en *publicum*.³¹² Volgens Calvijn betekent *publicum*: *Publica sunt, quae non unum vel alterum modo testem habent, sed palam et cum totius ecclesiae offensione designantur*.³¹³ Dit betekent niet dat iemand toevallig heeft gezien dat de zondaar zondigt, maar dat de zondaar in het openbaar zondigt, waardoor de kerk weet dat de zonde begaan wordt. Denk bijvoorbeeld aan: *adulteros, scortatores, fures*³¹⁴ enzovoort. Volgens Calvijn moeten zulke zondaars niet naar Mat. 18:15-17 behandeld worden, maar de kerk sommeert de zondaar en de zonde moet streng en eerlijk behandeld worden. *Occultus* betekent *sed medii generis, quae scilicet testibus non carent, neque tamen sunt publica*.³¹⁵ Dit betekent dat de zonde noch geopenbaard noch verborgen is, maar daar tussenin zit. In dit geval wordt de zonde volgens de drie manieren in Mattheüs 18:15-17 behandeld die Calvijn heeft genoemd. Dus zijn kerkelijke tucht heeft de volgende regel: *Erit igitur haec legitima agendi series, si in occultis corrigendis progrediamur secundum illos gradus a Christo positos; in manifestis statim procedamus ad solennem ecclesiae correptionem, si*

³¹⁰ LW 58, 10 (WA 47:668-69).

³¹¹ LW 67, 394 (WA 47, 286-87).

³¹² IV, 12.3 (CO 2, 906).

³¹³ IV, 12.6 (CO 2, 908).

³¹⁴ IV, 12.4 (CO 2, 907).

³¹⁵ IV, 12.6 (CO 2, 908).

quidem offendiculum sit publicum.³¹⁶ Dit betekent dat met de persoonlijke zonde omgegaan wordt volgens Mattheüs 18:15-17, maar dat de publieke zonde direct door de kerk wordt beoordeeld. Voor een goed begrip van Calvijns ideeën over de kerkelijke tucht moet gekeken worden naar Institutie IV.

Hoewel Calvijn het woord “*disciplina*” niet altijd met “tucht” heeft vertaald, is dit voor Calvijn wel de betekenis. Want de term betekent voor Calvijn ‘geen wanorde’ (1 Korintiërs 14:33, HSV) en ‘gepaste wijze’ (1 Korintiërs 14:40, NBV).³¹⁷ Daar komt de orde van de kerk naar voren. Die orde wordt door de tucht behouden. Hierover spreekt Calvijn in Institutie IV, waar hij het *Ecclesiae disciplina*³¹⁸ noemt. Calvijn zegt in dat hoofdstuk dat *omnes ecclesiasticas constitutiones* in twee hoofdgroepen verdeeld kunnen worden. De ene groep is voor de ritus en ceremoniën en de ander heeft betrekking op de tucht en de vrede in de kerk.³¹⁹ Daarmee heeft Calvijn bedoeld: de kerkelijke tucht en de rest van de tucht (*Reliqua pars disciplinae*).³²⁰ De kerkelijke tucht heeft betrekking op de vergeving van de zonde. Dit wordt op basis van de sleutelmacht uitgevoerd. De rest van de tucht die Calvijn heeft genoemd, heeft geen betrekking op de vergeving van de zonde (bijv. het vasten). Dit betekent dat de sleutelmacht (de vergeving van de zonde) de sleutel is om de twee delen van de tucht te begrijpen. De rest van de tucht wordt besproken aan het eind van hoofdstuk XII van Institutie IV. Dit betekent dat de kerkelijke tucht te maken heeft niet alleen met de sleutelmacht, maar ook met het praktische christenleven. Daarom is de kerkelijke tucht voor Calvijn de orde van de kerk (*Ordo ecclesiae*).³²¹ Het is interessant dat in zijn commentaar Calvijn de term ‘tucht’ heeft gebruikt in plaats van ‘kerkelijke tucht.’ Dit geeft aan dat voor Calvijn de term, tucht al voor de kerk is.

De kerkelijke tucht heeft te maken met hoe in de kerk omgegaan wordt met de zondaar. De kerk heeft gezag (*Potestate ecclesiae*) om op de juiste manier met de zondaar om te gaan. Daardoor wordt de kerk opgebouwd, en niet afgebroken (2 Korintiërs 10:8; 13:10).³²² Het doel van de kerkelijke tucht is om de zondaar naar God te laten terugkeren. Door de kerkelijke tucht kan de zondaar bij Jezus Christus blijven, en wordt hij niet van Christus afgesneden. De voorwaarde is dat de zondaar berouw moeten hebben. Om die reden benadrukt Calvijn *gravitas* als één van de kenmerken van de kerkelijke tucht. Dit betekent de strengheid van de kerkelijke tucht. Dit betekent dat de zondaar nooit weer ontvangen zal worden, tenzij hij berouw toont.

³¹⁶ IV, 12.3 (CO 2, 906).

³¹⁷ IV, 10. 28-29 (CO 2, 887-89)

³¹⁸ IV, 12.1(CO 2, 905).

³¹⁹ IV. 10.29 (CO 2, 889).

³²⁰ IV, 12.14 (CO 2, 914).

³²¹ Partee, *Theology*, 261-271.

³²² IV, 8.1 (CO 2, 846-47).

De kerkelijke tucht de strengheid nodig heeft om een gemeente zuiver en heilig te houden. Maar de strengheid van de kerkelijke tucht is anders dan die van de wet van de overheid. De wet van de overheid heeft de wettelijke macht om een overtreder tegen de wet naar behoren te straffen.³²³ De overheid gebruikt het zwaard als stok achter de deur om mensen zich aan de wet te laten houden. Maar ‘naar behoren’ betekende veroordeling (bijv. gevangenschap). *Neque enim ius gladii habet ecclesia quo puniat uel coerceat, non imperium ut cogat, non carcerem, non poenas alias quae solent infligi a magistratu.*³²⁴ Dit betekent dat volgens Calvijn de wet ‘*ius gladii*’ genoemd wordt en de kerk het zwaard niet heeft. Plomp maakt dit duidelijk: “de overheidsstraf bedoelt voldoening te geven aan de wet, de overheid en de justitie; de kerkelijke straf beoogt boetvaardigheid te wekken en verzoening te bewerken.”³²⁵ Om die reden beschermt de kerkelijke tucht Gods heiligheid en dit is de prioriteit van de kerkelijke tucht.³²⁶ Hierbij speelt de vermaning tegen de zonde een belangrijk rol om de boetvaardigheid van de zondaar te wekken.

Daardoor heeft de zondaar een goede mogelijkheid om naar God terug te keren in plaats van naar de eeuwige dood. “Dat vermaan is het begin, maar ook een zeer belangrijk deel van de oefening der tucht.”³²⁷ Daarom moet de zondaar naar die vermaning luisteren. “Als de zondaar maar doorgaat, dreigt de zonde publiek te worden, wordt de gemeente ontheilgd, is er gevaar, dat de zondaar verloren gaat.”³²⁸ Omdat de kerkelijke tucht gebaseerd is op de sleutel om de hemel te openen of te sluiten, speelt de rechtbank van de kerk waarin de kerkelijke tucht wordt uitgevoerd, een belangrijk rol om de zondaar te laten terugkeren. De omgang met de zondaar is dus afhankelijk van het gezag dat de kerk heeft ontvangen, zodat de hemelse deur met de juiste sleutel geopend of gesloten wordt: *Ea autem maxima ex parte a potestate clavium et spirituali iurisdictione pendet.*³²⁹ Dit betekent dat de kerkelijke tucht niet alleen berust op de sleutelmacht, maar ook op geestelijke jurisdictie. Hoewel de sleutel in Mat. 16 en 18 verschillende achtergronden heeft,³³⁰ is het opvallend dat door de sleutel ook de hemelse deur bewogen kan worden. Maar er waren perioden waarin de sleutel streng gebruikt werd en waarin beide verzen misbruikt werden door mensen die ze te streng uitlegden. Als gevolg hiervan verschenen zaken als de biecht en twee vormen van excommunicaties (grote en kleine ban). Toen was de kerkelijke tucht een grote bedreiging. Als mensen, die de kerkelijke tucht als een grote bedreiging gebruiken, de sleutel gebruiken, dan beseffen ze dat de zonde streng en op basis van de Bijbel bestraft wordt. Calvijn heeft ze de mensen genoemd, die de

³²³ Cf. IV, 11.3.(CO II, 894-95).

³²⁴ IV, 11.3 (CO II, 894).

³²⁵ Plomp, *De tucht*, 81.

³²⁶ Cf. IV, 12.1 (CO II, 905-6).

³²⁷ Groscheide, *Exegetica*, 45.

³²⁸ Groscheide, *Exegetica*, 46.

³²⁹ IV, 12.1 (CO II, 905).

³³⁰ Over deze uitleg van de sleutel, zie het commentaar op Mattheüs 16:19 en 18:18 in deze scriptie (2.2).

vakbekwaamheid van een sleutelexpert (*artem fabrilem*)³³¹ hebben, omdat ze de sleutel overal hebben gebruikt. Die sleutelexperts die de excessieve strengheid van de kerkelijke tucht hebben gepraktiseerd. Dat heeft Calvijn een gevaar genoemd en hij heeft daarvoor gewaarschuwd. Zonder twijfel kwam dit gevaar niet alleen uit de strengheid van de kerkelijke tucht, maar ook uit het misverstand en misbruik van de kerkelijke tucht. Want de kerkelijke tucht heeft niet alleen de strengheid, maar ook de mildheid. De kerkelijke tucht kenmerkt zich niet alleen door strengheid (*gravitas*), maar ook door mildheid (*clementia*). Calvijn heeft in zijn Institutie voorbeelden gegeven van het eigen karakter van de kerkelijke tucht. Dat zijn *fraenum*, *stimulus*, *ferula*³³² voor de strengheid. Voor mildheid is de kerkelijke tucht de enige remedie van de kerk.³³³ Want door de mildheid van de kerkelijke tucht, wordt de zondaar weer in de gemeente opgenomen nadat hij boetvaardig is geworden.

Calvijn zegt dat de kerkelijke tucht op basis van Gods Woord uitgevoerd moet worden. “Niet dat Calvijn de Schrift beschouwt als een wetboek dat alle zonden vermeldt die zich in de praktijk kunnen voordoen, onder toevoeging van de daarbij passende straffen.”³³⁴ “Men mag het in elk geval niet zo voorstellen als zou hij uit de Bijbel een aantal kerkrechtelijke *principia* of kerkordelijke bepalingen hebben afgeleid naar welke men zich vervolgens zonder meer had te voegen.”³³⁵ “Veeleer is het zijn bedoeling dat alle zonden worden beoordeeld in het licht van de Schrift: alleen in dat licht wordt de ernst van elke zonde duidelijk en wordt gezien op welke wijze er van Godswege tegen moet worden opgetreden.”³³⁶ Daarmee is allereerst het hoofddoel van de kerkelijke tucht om de heiligheid van de kerk en God te verdedigen en beschermen. Door de sleutelmacht wordt de zondaar niet alleen op aarde, maar ook in de hemel naar behoren beoordeeld. Hierbij is het belangrijk dat de zondaar volgens Bijbelse regels behandeld wordt. Als de kerk de zondaar niet volgens de regels beoordeelt, kan de zondaar Gods heiligheid beschadigen. Dat is tegenovergesteld aan het hoofddoel van de kerkelijke tucht. Dit betekent echter niet dat de zondaar zonder vermaning of terechtwijzing tegemoet getreden kan worden, maar dat de zondaar naar behoren behandeld wordt. Voor ‘naar behoren’ zegt Calvijn ‘*spiritu mansuetudinis*’³³⁷ dit is in de geest van de mildheid en vergeving en

³³¹ IV, 11.2 (CO II, 894).

³³² IV, 12.1 (CO II, 905).

³³³ IV, 12.1 (CO 2, 905-6), over de remedie, zie Dijk, *remedie*, 57-66. Daarbij is het interessant dat de term, tucht ‘trekken’ betekent. Selderhuis heeft het in zijn boek als volgt beschreven: Interestingly, in Bucer’s language (German) the word for “discipline” was *zucht*, derived from the verb *zuchten*, meaning “to pull in.” Thus discipline was not meant to exclude, but to draw in, to draw people back to Christ and the church. Selderhuis, *Calvin*, 120.

³³⁴ Plomp, *De tucht*, 72.

³³⁵ Plomp, *De tucht*, 339.

³³⁶ Plomp, *De tucht*, 72.

³³⁷ IV, 12.8 (CO II, 910).

bemoediging (2 Korintiërs 2:7; Galaten 6:1).³³⁸ Dit betekent dat de zondaar het recht heeft om naar behoren behandeld te worden, om niet harder dan zijn zonde behandeld te worden. De drie manieren waarop hij behandeld moet worden, zijn in Mattheüs 18:15-17 beschreven. Hierbij staat de boetvaardigheid van de zondaar centraal. Door de kerkelijke tucht moet de zondaar berouw hebben. In het algemeen is dit de strengheid van de kerkelijke tucht. Want “Calvijn ziet de uitoefening van tucht door de kerk als onderdeel van de jurisdictie; Christus heeft de kerk immers de sleutels tot het koninkrijk der hemelen gegeven, zoals Mattheüs (16:19 en 18:15-20) stelt.”³³⁹ Maar een heel belangrijk punt voor Calvijns strengheid is dat, totdat de zondaar berouw heeft, de zondaar nooit door de gemeente ontvangen kan worden, om zo Gods heiligheid te beschermen. Maar als de zondaar boetvaardig is, wordt de zondaar graag door de gemeente ontvangen. Dit is de mildheid van de kerkelijke tucht waarop Calvijn de nadruk heeft gelegd.

Calvijn wil de mildheid van de kerkelijke tucht illustreren met een voorbeeld van Augustinus van Hippo (354-430). In zijn *Institutie* heeft Calvijn Augustinus geciteerd om de mildheid van de kerkelijke tucht te verklaren. Want Augustinus ontving sommige Donatisten na hun boetvaardigheid en ze konden weer bisschop zijn.³⁴⁰ Omdat Augustinus de zondaren door Christus’ liefde heeft ontvangen, beschrijft Calvijn dat door de kerkelijke tucht de liefde (*caritatem*)³⁴¹ van de kerk geopenbaard wordt (2 Korintiërs 2:8). Als de zondaar boetvaardig is, dan moet de gemeente hem met open armen ontvangen. Dit is onmisbaar verbonden met het eigen karakter van de kerkelijke tucht. Daarvan stelt Plomp: “Ook hier blijkt het eigen karakter van de kerkelijke tucht. Ze beoogt geen vergelding, maar berouw en verzoening. Ze is geestelijk van aard.”³⁴²

Het eigen karakter van de kerkelijke tucht wordt ook bij Johannes Chrysostomus (c.a. 345-407) duidelijk. Hij is door Calvijn in de *Institutie* IV als volgt geciteerd: *si Deus tam benignus est, ut quid sacerdos eius austerus vult videri?*³⁴³ Dit betekent dat omdat Christus zo genadig is, mag zijn priester niet als hardvochtig gezien worden. Met deze woorden wil Calvijn zeggen dat de kerkelijke tucht Gods genade moet tonen. In dat verband is Cyprianus’ gedachte dat door de barmhartigheid de zondaar onderwezen wordt, in zijn *Institutie* aangehaald.³⁴⁴ Niet met strengheid wordt de zondaar behandeld, maar met barmhartigheid. Daarom moet de gemeente blijven bidden dat de zondaar naar God terugkeert (Mat. 18:19-20). Daarmee zegt Calvijn hierbij dat bij de benadering van de zondaar op Gods wil vertrouwd wordt en niet op die van ons.³⁴⁵ Dit betekent dat door

³³⁸ IV, 12.8 (CO II, 910-11).

³³⁹ Selderhuis(red), *Handboek*, 384.

³⁴⁰ IV, 12.8 (CO II, 910-11).

³⁴¹ IV, 12.9 (CO II, 911)

³⁴² Plomp, *De tucht*, 79.

³⁴³ IV, 12.8 (CO II, 911)

³⁴⁴ IV, 12.11 (CO II, 912).

³⁴⁵ IV, 12.9 (CO II, 911).

Gods bepaling de zondaar weer aan de gemeente opgenomen wordt als de gemeente ervoor bidt. Daarom moeten volgens Calvijn alle procedures van de kerkelijke tucht als uitgangspunten Ef. 4:3 hebben: ze moeten ernaar streven om door de samenbindende kracht van de vrede de eenheid te bewaren die de Geest geeft (Ef. 4:3, NBV) en met die kracht verdraagt u elkaar uit liefde (Efeziërs 4:2).³⁴⁶ Dit was de leer van de apostelen. Voor Calvijn is de beste wijze van de kerkelijke tucht de vergeving en bemoediging (2 Korinthiërs 2.7). “De ‘*regula moderationis*’ kan het best worden ontleend aan het doel van de tucht: de zondaar moet tot berouw worden gebracht en slechte voorbeelden moeten uit de gemeente worden verwijderd.”³⁴⁷ Om die reden wordt de rechtbank van de kerk een plek om Gods liefde in de praktijk te brengen.

De rechtbank van de kerk laat Gods eeuwige liefde op aarde zien als de zondaar boetvaardig is. Het is belangrijk om op het woordje ‘als’ te wijzen. In dit geval ervaart een zondaar Gods liefde slechts als hij boetvaardig is. Dit is toch evangelie? Wie gelooft en gedoopt is zal worden gered, maar wie niet gelooft zal worden veroordeeld (Marcus 16:16, NBV). Wie boetvaardig is, zal aangenomen worden door de gemeente. De zondaar wordt weer aan de gemeente ontvangen nadat hij boetvaardig is en vergeving gekregen heeft. Daarom kan de kerkelijke tucht de remedie van de kerk worden. “Een laatste remedie (vertel het aan de gemeente) onderstelt niet, dat de patiënt reeds gestorven is, maar dat hij nog leeft en er nog een geringe mogelijkheid van genezing blijft.”³⁴⁸ Maar als hij niet luistert?

Mensen die aanstoot nemen aan de bepaling van de kerk, moeten door God veroordeeld worden, niet alleen op aarde maar ook in de hemel. Ze worden door de strengheid van de kerkelijke tucht behandeld. Maar omdat de kerkelijke tucht oorspronkelijk op de basis van Gods liefde rust en omdat Augustinus of Cyprianus, geciteerd in Calvijns Institutie geciteerd, zegt dat de kerkelijke tucht op de barmhartigheid is gebaseerd (*misericordiam esse necessarium*),³⁴⁹ zou gesteld kunnen worden dat de ‘*gravitas*’ op de ‘*clementia*’ gebaseerd is. Dat betekent noch een zwijgen over de zonde van de zondaar, noch onvoorwaardelijke aanneming. Als de zondaar ontvangen wordt zonder dat deze brouw getoond heeft, wordt de gemeente met de zonde besmet. Dus de *clementia* betekent hierbij dat de zondaar naar behoren behandeld wordt met de zachtmoedigheid (Gal. 6:1). Als de kerkelijke tucht op de goede manier wordt uitgevoerd, houdt dit de gemeente gezond. Want wat onze Here wil is, dat de zondaar naar God terugkeert en niet dat een eeuwig verderf tegemoet gaat (Ez. 33:11). Daarom is de kerkelijke tucht essentieel om de zondaar

³⁴⁶ IV, 12.11 (CO II, 912).

³⁴⁷ Plomp, *De tucht*, 79.

³⁴⁸ Van Dijk, *Tucht*, 66.

³⁴⁹ IV, 12.13 (CO II, 913)

naar God terug te laten keren. Om die reden is voor Calvijn de excommunicatie gebaseerd op de *clementia*.³⁵⁰

In Mat. 18 lijkt excommunicatie als een resultaat van de kerkelijke tucht te zijn. Maar Calvijn stelt twee aspecten van excommunicatie op basis van het eigen karakter van de kerkelijke tucht. Door de excommunicatie wordt de zondaar gewaarschuwd voor het hemelse oordeel en wordt hij vermaand om op zijn schreden terug te keren. Calvijn stelt dat iedereen in de kerk kan zondigen en dat de kerk daarom niet perfect is (*Corpus Permixture*).³⁵¹ Dit betekent dat de zondaar terug mag keren naar God na boetvaardigheid te hebben getoond. Dan wordt de binding door de zonde door de kerk ontbonden. Daarover zegt Calvijn in zijn Institutie IV het volgende:

*Ligat autem ecclesia quem excommunicat; non quod in perpetuam ruinam ac desperationem coniiciat, sed quia eius vitam ac mores damnat, ac, nisi resipuerit, iam eum suae damnationis admonet. Solvit quem in communionem recipit, quia velut participem eum facit unitatis quam habet in Christo Iesu.*³⁵²

Door de excommunicatie wordt de zondaar gewaarschuwd. Dit betekent dat de zondaar door de kerk gebonden wordt om hem zo te waarschuwen tegen de eeuwige duisternis. Want binding van de zondaar door het kerkelijke censuur kan ook van tijdelijke aard zijn.³⁵³ Na de boetvaardigheid van de zondaar, wordt hij weer in de gemeente opgenomen. Dit betekent dat de zondaar door de kerk ontbonden wordt. Door de binding of ontbinding kan de zondaar de hemelse bepaling door de kerk ervaren. Het oordeel van de kerk laat het hemelse oordeel over de zondaar zien. Als de zondaar op aarde bevrijd wordt, dan wordt hij ook in de hemel bevrijd. Daarom is de excommunicatie bij Calvijn bedoeld voor de terugkeer van de zondaar, niet voor vernietiging van de zondaar. Excommunicatie betekent niet meteen *anathema*.³⁵⁴ Calvijn laat het verschil zien tussen de excommunicatie en *anathema*. Calvijn stelt over de excommunicatie:

*Nam quum hoc in excommunicatione quaeratur, ut ad poenitentiam perducatur peccator et mala exempla tollantur e medio, ne vel male audiat Christi nomen vel ad imitationem alii provocentur; haec si intuebimur, licebit facile iudicare quousque progredi et ubi desinere debeat severitas.*³⁵⁵

De excommunicatie houdt verband met hoe de zondaar reageert: is hij boetvaardig of niet?

³⁵⁰ Over de verhouding tussen de kerkelijke tucht en de excommunicatie, zie Lee, *Excommunication*, 34-37.

³⁵¹ Over meer kennis van *Corpus permixtum*, zie Terpstra, *Leid*, 42-43.

³⁵² IV, 11.2 (CO II, 894).

³⁵³ IV, 12.10 (CO II, 911-12).

³⁵⁴ IV, 12.10 (CO II, 911). Over het doel van de excommunicatie, zie Lee, *Excommunication*, 37-40.

³⁵⁵ IV, 12.8 (CO II, 910).

Door excommunicatie wordt de heilige naam van Christus beschermd tegen de zonde als de zondaar niet boetvaardig is. Dan begrijpt de gemeente de zonde en ziet zij Gods heiligheid. Niemand moet handelen of nalaten zoals de zondaar heeft gedaan. Dit is het tweede doel van de kerkelijke tucht. Daarmee wordt de gemeente gewaarschuwd. Daarom kan de kerkelijke tucht een goede gids genoemd worden om de gemeente naar Gods wil te laten functioneren. Voor Calvijn betekent de excommunicatie de vermaning of de terechtwijzing van de zonde, maar niet dat de zondaar niet van de kerk gesneden wordt. Door het toekomstige hemelse oordeel op aarde te tonen, vermaant de kerk de zondaar om weer naar God terug te keren. Daarom wijst Calvijn op het onderwijs van de apostelen: “behandel hen echter niet als vijanden, maar wijs hen als uw broeders en zusters terecht,” 2 Tess. 3:15). Hoewel niemand van de gemeente contact op kan nemen met de geëxcommuniceerde zondaar wegens de strengheid van de kerkelijke tucht (daarmee verwijst Calvijn naar het voorbeeld van de gemeente van Korinthe (1 Korintiërs 5:6, 11),³⁵⁶ wordt hij nog steeds als een broeder beschouwd. Daarom streeft de gemeente er naar om de zondaar boetvaardig te laten zijn en hem naar God te terug keren.³⁵⁷ Anders dan de excommunicatie betekent *anathema*: *hoc differt ab anathemate excommunicatio quod illud, adempta omni venia, hominem devovet et addicit aeterno exitio*.³⁵⁸ Dit betekent dat alle vergeving uitgesloten wordt en na vervloeking wordt hij naar het eeuwige verderf verwezen. De zondaar die niet boetvaardig is, kan niet meer in de gemeente opgenomen worden. Dit is het derde doel van de kerkelijke tucht: dat de zondaar berouw heeft.³⁵⁹

Alles over de zondaar wordt door de kerk bepaald. Dit betekent dat de kerk uiteindelijk het recht heeft om de zondaar naar behoren te beoordelen omdat in Mat. 18:17 deze bevoegdheid niet aan de overheid, maar aan de kerk gegeven werd. Daarom is het ‘*dic ecclesiae*’ belangrijk en dit toont aan dat de kerkelijke tucht jegens de zondaar in de kerk moet worden uitgevoerd. Daarom kan de beoordeling van de zondaar niet door een persoon wordt uitgevoerd. Het is opvallend dat Calvijn zegt dat *Eiusmodi vero potestats, ut proposuimus non penes unum erat*.³⁶⁰ Dit betekent dat de kerk de tucht met de gemeente uitvoert. Het is zinloos dat de kerkelijke tucht individueel en persoonlijk uitgevoerd wordt zonder de gemeente, als de zonde publiek is. Want zowel het geven en handhaven van regels als de regering van de kerk, zijn van de kerk en niet van een persoon. In verband daarmee heeft Calvijn duidelijk verwezen naar 1 Tim. 5:20: “Bestraf die zondigen, in tegenwoordigheid van allen, opdat ook de anderen vrees mogen hebben

³⁵⁶ IV, 12.5 (CO 2, 907-8).

³⁵⁷ IV, 12.10 (CO 2, 911-12).

³⁵⁸ IV, 12.10 (CO 2, 911).

³⁵⁹ Over de drie doelen van de kerkelijke tucht bij Calvijn, zie IV, 12.15; Selderhuis(red.), *Handboek*, 385; Vgl. het doel van de kerkelijke tucht, zie Jansen, *De tucht*, 184-92.

³⁶⁰ IV, 11.6 (CO 2, 896).

(SV)." Daarmee is het echt belangrijk dat de zondaar eerlijk behandeld wordt. Een betamelijke behandeling van de zondaar is niet gewaarborgd als een privé persoon tegen de zondaar optreedt. In Mattheüs 18:17 is daadwerkelijk gezegd dat de zondaar naar de kerk moet worden gebracht. Hierbij rijst de vraag: Wat houdt het woord “de gemeente(NBV)” hier in? Betekent ‘de gemeente’ alle mensen van de gemeente of een raad? Calvijn heeft in de eerste en laatste versie van de Institutie verschillende stellingen betrokken. “In de eerste editie van de Institutie (1536)³⁶¹ doet het dienst om kracht bij te zetten aan zijn mening dat het recht tot tuchtoefening niet aan de dienaren toekomt maar aan de gemeente.”³⁶² Dit duidt op alle leden van de gemeente. Omdat de kerken toen zuiverder waren, kon de zondaar alleen door het Woord boetvaardig zijn, zonder wereldlijke straffen (bijv. gevangenschap).³⁶³ “In de latere edities van de Institutie (vanaf 1543) stelt Calvijn dat ‘de gemeente’, om tucht te kunnen oefenen, een ‘*Seniorum Consensus*’ nodig heeft.”³⁶⁴ “In zijn commentaar op de synoptische evangeliën betoogt hij dat de woorden ‘aan de gemeente’ niet kunnen betekenen: ‘*toti populo*,’ maar moeten betekenen: aan de kerkenraad.”³⁶⁵ ‘Aan de gemeente’ in Mattheüs 18 betekent dus ‘aan de kerkenraad’. “Met aan zekerheid grenzende waarschijnlijkheid heeft dit woord uitsluitend betrekking op de presbyters, niet alleen volgens moderne exegeten maar ook volgens Calvijn zelf.”³⁶⁶ Dat duidt de ouderlingen aan. Zij moeten de zondaar volgens de regels behandelen, in tegenwoordigheid van allen.

5.3 Kerkelijke straffen bij de katholieken

In de middeleeuwen breidden katholieke kerken zich uit. Zij beleefden toen hun glorietijd en genoten absolute macht. Maar “hoe verder de kerk zich uitbreidde, hoe moeilijker de kerkelijke tucht gehandhaafd kon worden.”³⁶⁷ Hoe gingen de kerk hiermee om? Met welke dingen werd zij geconfronteerd?

Katholieke tucht is oorspronkelijk op de Bijbel gebaseerd en de tucht werd door de rechtbank van de kerk uitgevoerd. Daarom wordt de tucht de kerkelijke tucht genoemd, hoewel deze term niet direct gebruikt wordt. “De tucht heeft als oorspronkelijke betekenissen om de zondaar te beteren en om de kerk heilig te houden.”³⁶⁸ Hiervoor moet de zondaar of de overtreder boetvaardig zijn. Om die reden “werd in de meeste gevallen

³⁶¹ Over de vroeger geschriften van Calvijn, zie Torrance, *Hermeneutics*, 62-72; over de Institutie, zie Selderhuis(red.), *Handboek*, 232-239.

³⁶² Plomp, *De tucht*, 339.

³⁶³ IV, 11.5,6 (CO 2, 896-97).

³⁶⁴ Plomp, *De tucht*, 339; In Calvijns Institutie is beschreven: *sed penes consensum seniorum, qui erat in ecclesia quod in urbe est senatus* IV, 11. 6 (CO 2, 896).

³⁶⁵ Plomp, *De tucht*, 339.

³⁶⁶ Plomp, *De tucht*, 339.

³⁶⁷ Bouwman, *De tucht*, 48.

³⁶⁸ Bouwman, *De tucht*, 48.

de tucht niets anders dan een middel om de mensen te dwingen tot gehoorzaamheid aan de kerkelijke geboden, tot onderwerping aan de hiërarchie.”³⁶⁹ Daarmee vergaven priesters persoonlijk de zonde van de zondaar door hen een boete op te leggen.³⁷⁰ Dit ging dan over de verborgen of persoonlijke zonde.³⁷¹ Dit werd zonder de goedkeuring van de gemeente gedaan. Uiteindelijk leidde het hele systeem van boetedoening tot de gedachte dat de zondaar door geld wordt gereinigd en dat hij, om absolutie te krijgen, geld kan betalen. Dit maakt van de biecht een zogenaamd boetesacrament dat de verbrijzeling van het hart benadrukt die anders is dan automatische activiteiten inclusief het geven van aalmoezen. “De Synode van Chalons drong erop aan, dat de priesters, als ware zielenartsen, naar de maatstaf van de H. Schrift, de canons en de kerkelijke gewoonte zouden handelen.”³⁷² Omdat de priesters officieel als zielenartsen beschouwd worden, nam persoonlijke vergiffenis aan betekenis toe. Daarmee worden priesters als rechters en middelaars beschouwd. De namen zielenartsen, rechters en middelaars voor priesters wijzen daarop. Hierbij rijst de vraag, op welke teksten de persoonlijke vergiffenis is gebaseerd. Voor vergiffenis van de zonde focust dit onderzoek ten eerste op Mat. 18:15. In deze tekst is er vergiffenis ‘als je luistert’ en dit betekent ‘als de zondaar het berouw heeft’. Persoonlijke vergiffenis is gebaseerd op deze tekstwoorden. De zondaar moet boetvaardig zijn voor vergiffenis van zijn zonde. Dan konden de priesters daartoe naar behoren de boete opleggen. Maar de reden waarom de priesters uiteindelijk de zonde kunnen vergeven, is te vinden in Mat. 16:19. Dat gaat over de sleutelmacht die God de kerk heeft gegeven. De uitleg van de sleutelmacht wordt gegeven door Thomas van Aquino.

Thomas van Aquino (1225-1274) verenigt de opvattingen van zowel de priester als rechter als de priester als middelaar tussen God en mens. Daarmee heeft hij een dubbele sleutel onderwezen, dat wil zeggen: “de sacramentele sleutel of de *clavis ordinis*, en de sleutel der kerkelijke rechtspraak of de *clavis jurisdictionis*.”³⁷³ Een dubbele sleutel betekent alleen niet één sleutel. “Hij maakt onderscheid tussen een *potestas ordinis* (om het sacrament te bedienen) en een *potestas jurisdictionis* (om het sacrament te ontvangen, wat samenvalt met de sleutelmacht van de kerk).”³⁷⁴ Bij de visie waar de hemel met de sleutel geopend of gesloten wordt, worden de sleutels (*clavis ordinis et jurisdictionis*) samen behandeld. Dit betekent dat zoals de zondaar voor de rechtbank van de kerk

³⁶⁹ Bouwman, *De tucht*, 48.

³⁷⁰ Over de boetediscipline en kerkelijk strafrecht, zie Alberigo, *De*, 16-25.

³⁷¹ De openbare bestraffing en vergeving van zonden uitzondering werd, en de geheel zaak van de boete tussen den boeteling en den priester in het verborgene moet worden afgedaan. Bouwman, *De tucht*, 52.

³⁷² Bouwman, *De tucht*, 49.

³⁷³ Bouwman, *De tucht*, 54.

³⁷⁴ Spijker, *De ambten*, 16.

behandeld wordt, de zondaar in het sacrament door de *clavis ordinis* absolutie kan ontvangen door priester. Bouwman schrijft hierover:

*Thomas gaat uit van de stelling, dat alleen God de zonde vergeeft, en vrijspreekt van de eeuwige straf, en wel op grond van de innerlijke verbrijzeling der ziel, maar slechts dan kan deze verbrijzeling de vergeving bewerken, wanneer zij voltooid wordt door de liefde, en er een begeerte is naar de sacramentele biecht en absolutie, de zondaar moet uit liefdesdrang de gemeenschap der kerk zoeken, en zich aan de sleutelmacht, die God als sacramentele genade aan zijn kerk gegeven heeft, onderwerpen.*³⁷⁵

Hierin wordt de verbrijzeling benadrukt. Daarom moet de zondaar verbrijzeling laten zien om de zonde te laten vergeven. “God vergeeft dus de eeuwige straf op grond van de verbrijzeling des harten, welke door de biecht slechts bevorderd en voltooid wordt.”³⁷⁶ Daarmee wordt de positie van de priesters verheven. Oorspronkelijk wordt de positie van de priester in het sacrament sterker. “Voornamelijk vanuit dit sacrament, waarin Christus zelf aanwezig is als offer voor de levenden en de doden, beschouwt Thomas de priesterlijke macht, die in het sacrament der wijding aan de priester ten deel valt.”³⁷⁷ “De opvatting van de sacramentsgenade, die door de presterwijding wordt ontvangen, versterkt dit nog.”³⁷⁸ Daarom wordt de priesterwijding na deze uitleg van Thomas benadrukt. In verband met de vergeving door de priester blijft de boetedoening over en dit noemt Thomas “binden, dat is tot afdoening van de nog voorhanden straf verplichten.”³⁷⁹ De boete wordt door de priesters aan de zondaar opgelegd om de zonde te vergeven. Daarmee “verdedigt Thomas de formule: ‘*Ego te absolvo*’, d.i. ik vergeef u, omdat hij (de zondaar) in overeenstemming met de andere sacramenten is, en omdat hij precies uitdrukt de uitwerking van het sacrament der boete.”³⁸⁰ Hiervoor heeft Thomas de formule geplaatst voor het gebed, waardoor het berouw bij de boeteling uitwerkt.³⁸¹ “Deze straffen ter genoegdoening kan echter de *clavis jurisdictionis* opheffen door middel van de aflaat, die voor de rechtbank Gods dezelfde waarde en kracht heeft als voor de rechtbank der kerk, en die naar de gedachte van plaatsvervangende genoegdoening ook ten goede kan komen aan hen, die in het vagevuur zijn.”³⁸² Eerst wordt de verbrijzeling van het hart van de zonde vereist om de zonde te vergeven. Daarna wordt dit uitgevoerd in de biecht. Tenslotte wordt de zondaar op basis van de verbrijzeling van het hart door

³⁷⁵ Bouwman, *De tucht*, 55.

³⁷⁶ Bouwman, *De tucht*, 55.

³⁷⁷ Spijker, *De ambten*, 16.

³⁷⁸ Spijker, *De ambten*, 16.

³⁷⁹ Bouwman, *De tucht*, 55.

³⁸⁰ Bouwman, *De tucht*, 56.

³⁸¹ Cf. Bouwman, *De tucht*, 56.

³⁸² Bouwman, *De tucht*, 55.

de priesters vergeven. In de biecht wordt de zonde van de zondaar met opdracht tot boetedoening vergeven. Die loopt de lijn Verbrijzeling-Biecht-Absolutie door. Wat is de biecht dan?

De biecht³⁸³ is nog steeds één van zeven sacramenten bij katholieken. Wat is de rol van de biecht in verband met de vergeving van de zonde? Volgens Bouwman spelen de katholieke priesters in de (vroeg) middeleeuwen een belangrijke rol in het diagnosticeren van de zonde, zoals de priesters in het Oude Testament dat deden, toen God de zonde vergaf en de priesters de zonde alleen konden diagnosticeren. Toen legden de priesters geen boete aan de zondaar op. Vanaf wanneer wordt de boete opgelegd bij de katholieken? “De gedachten aan een algemene boete en biecht is ontstaan in de kring der monniken.”³⁸⁴ Want dit heeft te maken met de belijdenis aan elkaar in het klooster. “En toen de kerk zich uitbreidde over de nog onbeschaafde volkeren van Europa, waar de zedelijke toestand zeer laag stond, ontstond de drang om van elk lid der kerk op bepaalde tijden te onderzoeken, of hij zich ergens in had misgaan.”³⁸⁵ “De eerste kerk waar dat is begonnen, is de Iersch-Schotsche kerk, omdat die onder grote invloed van de monniken stond. Hier zijn voor het eerst biechtregels opgesteld voor de leken, en van uit Ierland zijn zij overgebracht naar Frankrijk en Rome.”³⁸⁶ Daarmee wordt de belijdenis van de zonde als goed werk beschouwd en tegelijk wordt de middelaar tussen de zonde en God benadrukt. Zoals monniken hun zonde aan elkaar beleden, belijdt de zondaar zijn zonde aan de middelaar. Daarmee krijgt de zondaar de boete en de middelaar legt de boete op aan de zondaar. “Evenwel werd de belijdenis aan den priester nog niet als de enige weg beschouwd om met God verzoend te worden.”³⁸⁷ De invloed wordt echter groter voor zover de zonde voor alle gelovigen beleden moet worden, als de zondaar de biecht of boetedoening afwijst. Paus Innocentius III verplichtte de biecht in het vierde Lateraanse concilie (het 12^e algemene concilie, van 11 tot 30 november 1215), waarin ook werd bepaald dat de priesters de zonde van de zondaar kunnen vergeven. Door die bepaling wordt een teken van vergiffenis aan de zondaar gegeven. Daardoor kan de zondaar het teken van de vergiffenis laten zien en omdat hij niet alleen vrij is van tijdelijke straf, maar ook eeuwige straf, kan hij van de angst van de straf afkomen. Door Leo de Grote wordt gezegd, dat “de priester als voorbidder en middelaar voor de boeteling bij God intreedt”

³⁸³ Bouwman, *De tucht*, 51-54; Thurian, *Beichte*, 87-122; Pijper, *Geschiedenis*, 344-375; Oehmen-Vieregge, *Gespräche*, 20-49; Huijser, *Biecht*, 126-163; Zwan, *De plaats*, 24-28. Spanier, *Confessionale ou Beichtspiegel*; Vgl. Asta, *Luther's concept*, 262-317.

³⁸⁴ Bouwman, *De tucht*, 51.

³⁸⁵ Bouwman, *De tucht*, 51.

³⁸⁶ Bouwman, *De tucht*, 51.

³⁸⁷ Bouwman, *De tucht*, 51.

³⁸⁸ Dan “versterkt werd door een, in de 12de eeuw op naam van Augustinus uitgegeven geschrift: *De vera et falsa poenitentia*. ”³⁸⁹

Door de uitleg van Thomas wordt de boetedoening versterkt waardoor de status van de priesters verhoogd wordt. Volgens Bouwman wordt dat duidelijk in het concilie van Trente. “De priester kan niet alleen verklaren op grond van de belijdenis van zonden, dat de zonden vergeven zijn, maar tevens dat de absolutie een rechterlijke daad is.”³⁹⁰ Daardoor heeft de priester een juridisch recht om de zonde te vergeven en om de boete op te leggen. “De priester bekleedt bij het sacrament het ambt van Christus, en daarom heeft de boeteling in hem de persoon van Christus te vereren.”³⁹¹ Daarom is de priester de rechter om de zonde te vergeven en de middelaar tussen mensen en God “niet alleen in de naam van de kerk, maar ook in de plaats van God.”³⁹² Dat zij de macht hebben om de zonde te vergeven van de apostelen overgenomen hebben, wordt door verschillende Bijbelteksten ondersteund. “Op grond van Mat. 16:19, Mat. 18:18, 2 Cor. 2:10, en op grond van de bestendige leer van de kerk is de Roomse kerk van oordeel, dat Christus de macht van de zondevergeving heeft geschonken aan de apostelen, en dat deze hun macht weer hebben overgegeven aan de bisschoppen, en dezen op hun beurt weer aan de priesters.”³⁹³ De lijn Christus-Apostelen-Bisschoppen-Priesters lijkt een absolute hiërarchie aan te tonen en het lijkt te betekenen dat de zondevergeving van de priester door Bijbel ondersteund wordt. Dus de boetedoening in de biecht wordt als de rechterlijke daad beschouwd. Tegelijk worden ze als de vertegenwoordiger beschouwd. Maar van de eeuwige straf wordt de zondaar helemaal niet vrijgemaakt, hoewel de zonde door absolutie in de biecht vergeven wordt. “Hieruit is de aflaat ontstaan, die in theorie een verzachting en afkoping van straf is.”³⁹⁴ Aan die aflaat wordt de vergiffenis van de zonde in het vagevuur verbonden. Omdat als de zondaar het bedrag voor de boete niet helemaal betaalt, hij de straffen in het vagevuur moet ondergaan.³⁹⁵ Daarmee wordt de biecht een sterke en bijzondere macht. “Door de macht worden de mensen tot God gebracht en worden ze tot godsdienstig en zedelijke leden van de maatschappij gevormd, daarom moeten de tucht van de kerk en straf ten dienste staan.”³⁹⁶ Dit laat zien dat de Roomse kerk kerkelijke straffen heeft gehad.

Wat zijn de kerkelijke straffen? Specifiek bestaat de kerkelijke straf uit drie straffen. Twee zijn voor de leken en één is voor de geestelijken. Voordat de kerkelijke

³⁸⁸ Bouwman, *De tucht*, 54.

³⁸⁹ Bouwman, *De tucht*, 54.

³⁹⁰ Bouwman, *De tucht*, 55.

³⁹¹ Bouwman, *De tucht*, 55.

³⁹² Bouwman, *De tucht*, 55.

³⁹³ Bouwman, *De tucht*, 57.

³⁹⁴ Bouwman, *De tucht*, 58.

³⁹⁵ Bouwman, *De tucht*, 58.

³⁹⁶ Bouwman, *De tucht*, 58.

straffen gegeven worden, wordt ingegaan op de vraag waarom de Roomse kerk de kerkelijke straffen uitvoert. Dit heeft te maken met de straf van de geestelijken. Door wie worden de geestelijken behandeld als ze zondigen? Oorspronkelijk heeft de overheid op de zonde van de geestelijken gereageerd totdat de paus vanwege zijn groeiende macht het straffen overneemt. Door de macht van de kerk om de zonde te behandelen zoals beschreven in Mattheüs 16, inclusief de excommunicatie, worden de tucht of straffen door de Roomse kerk behandeld. Hierover wordt gezegd: “Staat en kerk verhouden zich volgens Rome als natuur en genade, vlees en geest, het aardse en het hemelse.”³⁹⁷ Daarmee ontstond de uitdrukking dat zoals de maan door het licht van de zon schijnt, de koning het licht van de paus als de zon moet ontvangen (Gregorius VII). Dus de kerkelijke straffen hebben te maken met twee soorten, namelijk één voor de leken, de andere voor de geestelijken. De samenvatting van de kerkelijke straffen wordt door Richter en Dove als volgt beschreven:

Tot dit doel der verbetering en opleiding dienen de geestelijke tuchtmiddelen of censuren, te zorgen (poenae medicinales), waartoe de excommunicatie, het interdict, de suspensie der geestelijken en volgens het oudere recht ook de openlijke boetedoeningen behoren, hoewel niet de private boetedoeningen, die de geestelijke in de biecht (in foro interno) als voorwaarde der werking van de absolutie oplegt. Daarbij heeft de kerk echter ook wezenlijke strafmiddelen, waardoor zij de verbreking van het recht aan den schuldige vergeldt, zoals de gevangenisstraf, de lichamelijke tuchtiging, de geldboetes en de onthouding van kerkelijke begrafenis, en voor geestelijken de depositie, de degradatie en naar omstandigheden de suspensio zorgen (Poenae vindicativae).³⁹⁸

Daaruit wordt duidelijk dat in het algemeen de kerkelijke straffen uit drie straffen bestaan, namelijk de excommunicatie, het interdict en de schorsing (de suspensie der geestelijken). Deze drie straffen behoren tot de *poena medicinales*. Daarover zegt Bouwman: “De kerkelijke straffen worden in twee delen ingedeeld: de medische straffen (*poena medicinales*) en genoegdoeningsstraffen (*poenae vindicativae*).”³⁹⁹ Volgens Bouwman houdt *poena medicinales* verband met de censuren en *poenae vindicativae* met de schending van de rechtsorde. Hierover schrijft hij:

Medische straffen (poena medicinales), bij welke de betering hoofddoel is, zonder dat het straffend karakter ontbreekt. Daarom worden ze ook wel genoemd censuren...

³⁹⁷ Bouwman, *De tucht*, 58.

³⁹⁸ Richter en Dove, *Kerkrecht*, 643.

³⁹⁹ Bouwman, *De tucht*, 59.

*genoegdoeningsstraffen (poenae vindicativae), die uitgesproken worden tot genoegdoening van de geschonden rechtsorde.*⁴⁰⁰

De medische straffen (*poena medicinales*) worden nog in drie delen ingedeeld en die worden in het algemeen kerkelijke straffen genoemd. Het gaat eerst om de excommunicatie en die is weer in twee delen ingedeeld. Volgens Richter en Dove wordt de excommunicatie volgens de praktijk van de oudere kerk opgedeeld in *excommunicatio major* en *excommunicatio minor*.⁴⁰¹ Eerst betekent de *excommunicatio major* de grotere ban:⁴⁰² “de gehele afsnijding van het lichaam van der kerk.”⁴⁰³ De *excommunicatio minor* betekent de kleinere ban:⁴⁰⁴ “alleen in de afzondering van de gemeenschap des avondmaals en des gebeds bestaan kon.”⁴⁰⁵ Bouwman heeft het over “het verlies van de kerkelijke rechten en de uitsluiting van de kerkelijke genademiddelen.”⁴⁰⁶ De gehele afsnijding van het lichaam van de kerk betekent dat de zondaar niet aan de dienst, het sacrament, de kerkelijke voorbede, verkiezing, enzovoort kan meedoen. Verder wordt de zondaar door de overheid behandeld. Richter en Dove verduidelijken dit verder: “tevens was aan deze geestelijke strafwet uiterlijke geldigheid verzekerd door de bepaling van het wereldlijke recht, dat, wie niet binnen bepaalde tijd van deze ban zou worden ontheven, in de rijksban verviel.”⁴⁰⁷ “Het recht om de ban uit te spreken hebben de bisschoppen voor hun diocesen en de paus voor de gehele kerk, evenwel zijn alle bisschoppen gehouden de in een andere diocese uitgesprokene excommunicatie te eerbiedigen en als zodanig aan te houden.”⁴⁰⁸ Hierbij wordt het verschil tussen de paus en de bisschoppen duidelijk. De bisschoppen hebben het recht voor hun diocesen uitgevoerd terwijl de paus het voor de gehele kerk heeft uitgevoerd. Dit betekent dat voor de kerkelijke straffen in de Rooms-Katholieke kerken een hiërarchische structuur werd toegepast. “Volgens de excommunicatie, wordt de excommunicatie niet uitgevoerd voordat de overtreder van de ban ten minste tweemaal tot verbetering is vermaand.”⁴⁰⁹ De zondaar van de *excommunicatio major* wordt als de heidenen en tollenaars beschouwd (Mattheüs 18:17). Hoewel een nieuwe regeling van de excommunicatie door Pius IX werd ingesteld, waardoor de excommunicatie “*tolerati*”⁴¹⁰ gehad heeft, is de excommunicatie nog steeds één van kerkelijke straffen.

⁴⁰⁰ Bouwman, *De tucht*, 59.

⁴⁰¹ Richter en Dove, *Kerkrecht*, 644-45.

⁴⁰² Bouwman, *De tucht*, 59.

⁴⁰³ Richter en Dove, *Kerkrecht*, 644-45.

⁴⁰⁴ Bouwman, *De tucht*, 59.

⁴⁰⁵ Richter en Dove, *Kerkrecht*, 644-45.

⁴⁰⁶ Bouwman, *De tucht*, 60.

⁴⁰⁷ Richter en Dove, *Kerkrecht*, 646.

⁴⁰⁸ Richter en Dove, *Kerkrecht*, 647.

⁴⁰⁹ Richter en Dove, *Kerkrecht*, 647.

⁴¹⁰ Bouwman, *De tucht*, 59.

De tweede straf is het interdict. Dit wordt als een censuur voor de leken uitgevoerd. Maar, zoals in het voorbeeld van de paus Paulus V⁴¹¹ duidelijk wordt, lijkt het niet zo dat het interdict alleen streng op de leken toegepast wordt. Het interdict betekent dat iets lokaal verboden en begrensd wordt. Dit betreft verboden in een geheel land, in enkele plaats of een enkele kerk⁴¹² “Dit is echter geen censuur in eigenlijke zin, maar geldt als teken van berouw wegens een zware, de kerk aangedane belediging en als middel om de schuldigen tot verzoening te brengen.”⁴¹³ Om die reden “kan het interdict als persoonlijke censuur en een zachtere vorm van de excommunicatie gebruikt worden en daarom wordt het ook op een geestelijke toegepast (*interdictio ingressus in ecclesiam*), zo heeft het de kracht om hem uit te sluiten van het bestuur van de eredienst, en dus om hem te schorsten in een deel van zijn werkzaamheid.”⁴¹⁴

De laatste straf is de schorsing. Die straf is tegen de geestelijken gericht en betekent dat de geestelijken zich moeten onthouden. “Bij het vergrijp tegen de verplichtingen van hun ambt en hun stand, wordt het tuchtmiddel der schorsing gebezigd.”⁴¹⁵ Omdat die straf te maken heeft met hun ambten en stand, wordt die door de bijzondere kerkelijke rechten, niet algemeen uitgevoerd⁴¹⁶ en dit betekent dat ze verschillend behandeld worden. “Maar nadat de terreinen van kerk en staat zo nauw met elkander in aanraking kwamen, en er misdaden waren, die op beider terrein vielen, veranderen vele straffen van karakter, zelfs de straf van het lichaam wordt uitgevoerd.”⁴¹⁷ “Omdat ze als de rechter van de zondaar en de middelaar tussen de mensen en God waren, wordt hun zonde door het volbrachte werk van de kerk, als het vonnis door den priester uitgesproken in de hemel bevestigd.”⁴¹⁸

⁴¹¹ Paus Paulus V in het jaar 1606 over de republiek uitsprak, maar reeds in het volgende jaar terugnam (vanwege het interdict). Bouwman, *De tucht*, 60.

⁴¹² Cf. Richter en Dove, *Kerkrecht*, 649.

⁴¹³ Richter en Dove, *Kerkrecht*, 650.

⁴¹⁴ Richter en Dove, *Kerkrecht*, 650.

⁴¹⁵ Richter en Dove, *Kerkrecht*, 651.

⁴¹⁶ Cf. Richter en Dove, *Kerkrecht*, 651.

⁴¹⁷ Bouwman, *De tucht*, 60.

⁴¹⁸ Bouwman, *De tucht*, 61.

5.4 Vergelijking van de kerkelijke tucht

	Luther	Calvijn	Katholieken
Naam	Kerkelijke tucht	Kerkelijke tucht	Kerkelijke straffen
Wat	Kerkelijke middelen		gemengde middelen
Voor wat	Voor berouw	Voor berouw	Voor bedreiging
Hoe	Volgens Mattheüs 18:15-17		
Waar	Voor de kerk	Voor de kerk	Met het hoofd en aartsbisschoppen
Waarom	De heiligheid van de kerk en de terugkeer van de zondaar	De heiligheid van de kerk en de terugkeer van de zondaar	Voor zichzelf
Eigen karakter	Strengheid Mildheid	Strengheid Mildheid (remedie)	Strengheid

De kerk heeft de tucht uitgevoerd volgens Mat. 18:17 en zowel Luther, Calvijn als katholieken hebben dat deze tekst uitgelegd. Het is duidelijk en opvallend dat de tucht door kerken uitgevoerd moet worden. Dit betekent dat door de kerkelijke tucht de zonde tussen de broeders beoordeeld moeten worden. Het is interessant dat Luther en Calvijn bijna hetzelfde gedachten over de kerkelijke tucht hebben. Maar ze hebben verschillend gedacht over de excommunicatie. Als de kerkelijke tucht een bedreiging wordt, dan kan de kerkelijke tucht vervallen tot kerkelijke straffen. Dit betekent dat de kerkelijke tucht de zondaar laat berouw hebben, maar dat de kerkelijke straffen de zondaar bestraffen.

5.5 De excommunicatie

Over de excommunicatie⁴¹⁹ wordt eerst de katholieke visie beschreven omdat het begrip van Luthers excommunicatieleer tegenover die van de katholieken is gestaan. Luther heeft zich sterk tegen de katholieke vorm van excommunicatie verzet. Het is van belang dat zowel de katholieken, als Luther en Calvijn hetzelfde Bijbelse fundament aanwijzen wat betreft de kerkelijke tucht. Dit is dat de kerk de zonde van de zondaar kan vergeven volgens wat geschreven is in Mat. 16:19 en 18:18. Ook de excommunicatie is dus Bijbels verantwoord. Toch hebben ze verschillende praktijken van excommunicatie, waarbij de paus de kerk en de overheid wil overheersen, omdat door de excommunicatie de paus de macht van de kerk en die van de overheid heeft gehad. Dit is al in 5.3 beschreven. Ze hebben twee bannen gesteld, namelijk de *major* en *minor* ban. De major ban heeft te maken met de macht van de overheid terwijl de minor verband houdt met de kerk. Luther heeft in zijn preek over Mat. 18 gezegd over de twee bannen:

*The papist and the decretist have two bans, the 'minor' and the 'major.' They call the 'minor' ban the one which Christ has in mind here, the one He himself instituted: when you regard a manifest sinner as a tax collector and a heathen, to whom heaven has been closed and hell has been opened, and who goes off as one who is no longer in the congregation of saint, for he refuses to hear. The Christian Church considers him not to be in God's favor and the communion of saints, but as lying under the disfavor and wrath of God, and being in the devil's kingdom and power as well.*⁴²⁰

Dit betekent dat Luther de excommunicatie in Mattheüs 18:17 als de zogenaamde *minor* ban beschouwt, omdat de Heer de *minor* ban heeft ingesteld. Als de zondaar niet luistert naar de bepaling van de kerk, dan wordt de zondaar als de heidenen of tollenaren beschouwd. Uiteindelijk wordt de zondaar geëxcommuniceerd. Voor Luther is de geëxcommuniceerde zondaar “delivering to the devil,”⁴²¹ overeenkomstig wat Paulus schrijft in 1 Korintiërs 5:5 en overeenkomstig Judas’ voorbeeld (Joh. 13:27). “And at the time of the apostles and thereafter, our Lord God made an impressive demonstration of the power of the ban, for the devil, just as he entered Judas Iscariot [John 13:27], entered into those [placed under the ban].”⁴²² Daarom heeft Luther gezegd: “he has left the Christians and attached himself to the company of people where devil is lord.”⁴²³ Daarover heeft Luther specifiek beschreven: “I deny him the communion of saints and eternal life, so that he must give up heaven and Christian fellowship and be robbed of

⁴¹⁹ Over het begrip van de excommunicatie, zie Bouwman, *De tucht*, 231-251; Hein, Eucharist, 69-86; Over de excommunicatie van Calvijns tijd, zie Mentzer, e.a., *Dire l'interdit*, 169-178. Lee, *Excommunication*, 11-86.

⁴²⁰ LW 67:388 (WA 47, 281).

⁴²¹ LW 67:389 (WA 47, 281-82).

⁴²² LW 67:389 (WA 47, 281-82).

⁴²³ LW 67:389 (WA 47, 281-82).

every grace gift of the Holy Spirit.”⁴²⁴ Omdat de excommunicatie voor Luther een instelling is om de heiligheid van de kerk te beschermen, wordt de excommunicatie streng uitgevoerd. Daarom heeft Luther gezegd: “It is called ‘the [minor] ban’ because the pope has given it that name. In truth, however, it is the greatest and eternal ban, for whoever is stuck in it has received Baptism and the Lord’s supper in vain and is not redeemed from sins and death through the blood of Jesus Christ. May God preserve every one from this ban!”⁴²⁵ Dit betekent dat de paus de ban in de Bijbel klein maakt, maar de excommunicatie eigenlijk groot en eeuwig is voor Luther. Wie aan de kerkelijke bepaling aanstoet neemt, kan niet door Christus verlost worden. Om die reden kan de excommunicatie niet door één persoon uitgevoerd worden. Daarom heeft Luther de paus de satan in zijn preek genoemd, die persoonlijk de excommunicatie uitgevoerd heeft. Luther heeft in zijn preek over 1 Kor. 4:1-5 gezegd: [he ask himself] “I will put him under the ban! Am I not the head of the Church? [no] you are devil. We have [only] one Christ, who is our Head.”⁴²⁶ Daarom wordt de excommunicatie door de kerk, “Christian congregations,”⁴²⁷ uitgevoerd en niet door een persoon. Voor Luther betekent de excommunicatie van de kerk dat de zondaar voor God en de kerk veroordeeld wordt, dat hij naar de hel gebracht worden en dat hij tot de Satan behoort. In zijn preek over Mattheüs 18:17 spreekt hij:

*“That is how we are to act toward the stubborn and stiff-necked sinners: by saying to them that they are condemned before God and the Church on account of their sins, and they belong to the devil and the flames of hell. That is the ban of the Christian, which Christ Himself has instituted and about which Matthew speaks in chapter 16[:19] as well.”*⁴²⁸

Volgens Luther is het duidelijk dat de major en de minor ban helemaal verschillend zijn. Zijn gedachte over de major en de minor ban is als volgt:

*“Luther viewed major excommunication as a purely secular penalty that should be imposed by the prince but not by the church. What he defends here is the practice by Christian congregations of a form of minor excommunication.”*⁴²⁹

⁴²⁴ LW 67:388-389 (WA 47, 281-82).

⁴²⁵ LW 67:389 (WA 47, 281-82).

⁴²⁶ LW 58:347 (WA 51, 99).

⁴²⁷ LW 58:4 (WA 47:666-67).

⁴²⁸ LW 67:389 (WA 47, 281-82).

⁴²⁹ LW 58:4 (WA 47:666-67).

Dit betekent dat de major ban de wereldlijke veroordeling betekent en de major ban door de overheid uitgevoerd wordt voor Luther. Dit betekent niet dat de excommunicatie in de Bijbel door de overheid uitgevoerd wordt. Luthers excommunicatie behoort tot de minor ban en dit moet door de kerk uitgevoerd worden. Om die reden heeft Luther de kerk niet met de overheid vermengd en een scheiding tussen beide ingesteld. Dit kan helpen om Luthers idee van de kerkelijke tucht goed te begrijpen.

Het is interessant dat Calvijn ook die scheiding heeft ingesteld, net als Luther. Voor Calvijn worden de kerkelijke dingen meer door de kerk behandeld. Calvijn heeft zich tegen de vermengde tucht door overheid en de kerk verzet omdat hiervan door de katholieken misbruik werd gemaakt voor hun eigen welbevinden en niet voor de heiligheid van de kerk en God. Luther heeft in de preek over Mattheüs 18 aangegeven, dat de paus de kerkelijke tucht heeft misbruikt. Hij zegt over de major ban:

*“He (the pope) has not used the ban to punish adultery, fornication, murder, and other vices-sins which he has utterly disregarded and not reckoned as sins-even though God had forbidden such sins, for they are contrary to God’s Word...but they have entirely snatched away secular punishment for themselves, so that the ban of the pope and bishops in the papacy was nothing else but ‘off to jail,’ and they employed the ban only so that they could live luxuriously and have a full cellar and kitchen. That is the way to drive someone into the church and make him compliant, for the stomach wants to have food and drink.”*⁴³⁰

Dit wordt als volgt verklaard: “The major ban has excommunicated only the stomach and done nothing to punish the soul.”⁴³¹ Luther geeft aan dat de major ban voor overtreding uitgevoerd wordt, namelijk “adultery, fornication, murder and other-vice sins.” Zo heeft de paus de macht van de overheid afgepakt, waarmee de excommunicatie heel streng werd uitgevoerd. Daarom betekent de major ban van de katholieken dat de zondaar helemaal afgesneden wordt van zowel de kerk als het land. Voor Calvijn is dit als anathema bedoeld. Om die reden heeft Calvijn verschil gemaakt tussen anathema en de excommunicatie en hij heeft de excommunicatie⁴³² benadrukt om de zondaar terug te laten keren naar God. Daarom is de kerkelijke tucht voor Calvijn de remedie van de kerk. Als de zondaar berouw heeft, dan kan hij weer opgenomen worden in de gemeente. Uiteindelijk is het waar dat “if both(koningen en de kerk) done their duty, the pope would not have been able to intrude like this.”⁴³³ Daarmee heeft Luther de nadruk gelegd op de eigen verantwoordelijkheid van de kerk en de overheid.

⁴³⁰ LW 67:390-391 (WA 47, 282-83).

⁴³¹ LW 67:391 (WA 47, 283-84).

⁴³² Over de voorbeelden van de excommunicatie bij Calvijn, zie Lee, *excommunication*, 170-210.

⁴³³ LW 67:390 (WA 47, 282-83).

De tabel van de excommunicatie is als volgt:

		Katholieken	Luther		Calvijn
Op basis van		Mattheüs 16:19/ Mattheüs 18:18			
Twee excommunicaties	Major	Overheid en de Kerk	Major	Overheid	Overheidszaken
	Minor		Minor	Kerk	Kerkelijke zaken
Van wie		Paus	De kerk Congregatie		de kerk Congregatie → kerkenraad
Scheiding tussen de overheid en de kerk		Tegen	Voor		Voor
Waarvoor		Voor zichzelf	De heiligheid van de kerk		De heiligheid van de kerk
Nadruk op		Excommunicatie van de kerk en het land	Strengheid en mildheid		Strengheid en mildheid
Afkorting		Anathema	Minor excommunicatie		Excommunicatie

Conclusie

Dit hoofdstuk bestaat uit twee delen: het eerste deel is als samenvatting geschreven en het tweede deel is bedoeld als toepassing van het onderzoek op onze kerken.

A. Samenvatting

In Hoofdstuk I is beschreven hoe Luther Mat. 18:15-17 heeft uitgelegd in relatie tot zijn exegetische methoden. Hij legt de Bijbel oorspronkelijk letterlijk uit (*sacra scriptura sui ipsius interpres*), waarmee hij zich tegen de allegorische uitleg verzet. Hij onderscheidt de theologie niet van Bijbels uitleg, daarom is zijn bijbeluitleg gebaseerd op zijn theologiemethoden, namelijk *Oratio*, *Meditatio* en *Tentatio*. Daarmee heeft hij specifieke methoden gebruikt om de Bijbel uit te leggen, inclusief historische en grammaticale methoden. Vooral benadrukt hij de christologische uitleg als hij preekt. Om die reden kan de christologische uitleg een pastorale uitleg genoemd worden. Maar het is mogelijk om zijn methoden van Bijbeluitleg te combineren, daarom kan de term, de combinatie, vertegenwoordiger zijn van zijn uitlegmethoden. Vooral in de profeten komt zijn combinatie uitleg tevoorschijn.

Volgens de uitleg van Mattheüs 18:15-17 bij Luther, betekenen de teksten drie manieren van de kerkelijke tucht. Luther heeft drie zaken benadrukt. De eerste nadruk ligt op de verhouding tussen de zonde tegen de broeder en de zonde tegen God. Het tweede wat Luther benadrukt, is dat de zondaar eerlijk behandeld moet worden waarbij gelovige getuigen een betrouwbare vermaning geven. De laatste is dat de zondaar uiteindelijk naar de vermaning van de kerk luistert. Als hij niet naar de vermaning luistert, dan kan hij door de kerk beoordeeld worden. De zondaar moet door de kerk beoordeeld worden, niet door de overheid omdat de Here de tucht aan de kerk heeft gegeven. Omdat zoals Luthers excommunicatie (5.5) wordt geschreven, is dit niet klein, maar geweldig en eeuwige ban.

In hoofdstuk II is beschreven hoe Calvijn Mattheüs 18:15-17 heeft uitgelegd in relatie tot zijn exegetische methoden. Hij heeft de Bijbel eerst letterlijk uitgelegd en hij benadrukt dat de Bijbel Gods Woord is. Hij heeft gedacht dat iedereen de Bijbel beknopt en makkelijk moet kunnen begrijpen (*perspicua brevitatis*). Op basis daarvan gebruikt hij specifieke methoden om de Bijbel uit te leggen. Door de methoden heeft hij de kloof tussen de Bijbel en een uitlegger overbrugd. Vooral benadrukt hij dat de scopus van de Bijbel Christus is waardoor hij christologische uitleg met typologie mee uitlegt. In Galaten 4 komt zijn complexe uitleg duidelijk naar voren.

Calvijn heeft Mattheüs 18:15-17 met Lukas 17:3 mee uitgelegd. Ook hij heeft drie zaken benadrukt. De eerste nadruk ligt op de onderlinge vermaning tussen de broeder en de zondaar. Door de onderlinge vermaning laat de broeder de zondaar terug naar God

keren. De tweede is dat de zondaar naar behoren behandeld wordt. Dit betekent dat de zondaar niet harder dan zijn zonde beoordeeld kan worden. Het is makkelijk dat de zondaar harder dan zijn zonde beoordeeld kan worden, omdat de zondaar tegen zijn broeder zondigt. Uiteindelijk zijn we alle zondaars. De laatste nadruk is dat de hardnekkige zondaar door de kerk beoordeeld worden, niet door de overheid. Maar de excommunicatie moet de zondaar niet vernietigen, maar moet hem laten terugkeren naar God, als hij boetvaardig is. Om die reden heeft Calvijn het verschil tussen anathema en de excommunicatie benadrukt.

In Hoofdstuk III is beschreven hoe Cajetanus Mattheüs 18:15-17 heeft uitgelegd in relatie tot zijn exegetische methoden. Hij heeft de Bijbel streng-letterlijk uitgelegd (*Sensus literalis*), daarom heeft hij ook de niet-letterlijke zinnen letterlijk uitgelegd. Daarvoor heeft hij iets aan de letterlijke uitleg toegevoegd (bijv. letterlijk-metaforisch). Voor Cajetanus moesten de zinnen oorspronkelijk rationeel uitgelegd worden en deze uitleg komt in zijn uitleg van de vier evangeliën naar voren. Cajetanus heeft Mattheüs 18:15-17 als drie correcties van zijn broeder uitgelegd. Hij heeft benadrukt dat als hij de broeder is, dan de drie correcties voor hem gebruikt kan worden. Daarom heeft hij de broeder niet de zondaar genoemd, maar de dwalende. Vooral de laatste correctie heeft hij aangewezen als middel om de dwalende te beoordelen: hij wordt naar het hoofd van de kerk en de aartsbisschoppen gebracht. Luistert hij toch niet de bepaling van de kerk, dan wordt hij geëxcommuniceerd van zowel de kerk als het land.

In Hoofdstuk IV en V is beschreven wat het verschil tussen Luther, Calvijn en Cajetanus is. De vergelijking met elkaar is in een tabel gezet, die lezers helpt het verschil tussen hen makkelijk te begrijpen. De tabel staat ieder aan het eind van hoofdstuk IV en V. Volgens die tabel hebben ze de Bijbel letterlijk uitgelegd en voor hen is de eigenlijke uitlegger van de Bijbel de Bijbel zelf. Maar ze hebben ieder een eigen methode gehad om de Bijbel uit te leggen. Daardoor wordt benadrukt dat hun Bijbeluitleg niet van hun theologie of situatie onderscheiden kan worden. Met name bij Luther is dit te zien. Luthers drie methoden van de theologie kan aan de specifieke methoden van de Bijbeluitleg verbonden.

In Mattheüs 18:15-17 komen de manieren van de kerkelijke tucht naar voren. Ook wordt duidelijk dat de kerkelijke tucht door de kerk uitgevoerd wordt. Luther en Calvijn hebben bij het spreken over de tucht de scheiding tussen de kerk en de overheid benadrukt, maar de katholieken willen dat de kerk ook het recht van de overheid heeft om de tucht uit te voeren. Als gevolg hiervan heeft de paus de macht van de overheid afgepakt. Hiervoor heeft de kerkelijke tucht een belangrijke invloed gehad omdat zij ook een wettelijke macht heeft gehad. Daardoor wil de Paus overheersen zowel de kerk als het land. Dit wordt opgelost als zowel de kerk als de overheid hun taken goed uitvoert. Daarom heeft Luther hun eigen taken benadrukt. Door de kerk wordt geestelijke

problemen behandeld en door de overheid worden de fysieke problemen beoordeeld (bijv. moord, gevangenschap). In conclusie is het interessant dat Luther en Calvijn op gelijke wijze de Bijbel uitleggen. Luthers theologische methoden zijn terug te zien in Calvijns methoden van Bijbeluitleg. In Mat. 18:15-17 geven ze in hun uitleg dezelfde betekenis aan de teksten. Dat zou kunnen zeggen dat Luther zich focust op zijn bediening van het Woord en de strengheid van de kerkelijke tucht en Calvijn op de terugkeer van de zondaar en de mildheid van de kerkelijke tucht.

B. Toepassing op onze kerken

Door de vergelijking van de drie theologen komen we tot vier resultaten:

Het eerste resultaat gaat over de exegetische methoden. Door de drie theologen hebben we geleerd dat de Bijbel zijn eigen uitlegger is, waarbij een uitlegger moet bidden dat God de ware betekenis van de teksten aan hem zal geven. Tegelijk streeft een Bijbeluitlegger naar studie van de Bijbel met kennis van de Bijbeltalen, en de historische en grammaticale kennis ervan. Bovenal moet de scopus van de Bijbel, Christus, gevonden worden, zodat Christus verkondigd moet worden voor de bediening. Dus zoals gelovige mensen voor ons Christus gevolgd hebben, zo moeten ook wij Gods Woord nu en hier goed volgen, als de Satan ons aanvalt en verleidt. Daarom scheidt de Bijbeluitleg niet van de van Bijbelse uitoefening. Daarmee wordt de kerk de strijdende kerk en het gehoorzamen van Gods Woord wordt praktijk en essentieel.

Het tweede resultaat gaat over de uitleg van Mattheüs 18:15-17. Als een uitlegger de teksten preekt of uitlegt, dan wordt het probleem van de zonde vermeld. Omdat de zonde tegen zijn broeder de zonde tegen God en Zijn Woord betekent, wordt het probleem van de zonde benadrukt tussen de broeders en zusters. Tegelijk moet een uitlegger de onderlinge liefde en vermaning benadrukken, waardoor de kerk van de Here wordt opgebouwd. Dat moet de gemeente begrijpen. De gelovigen mogen niet tegen een broeder of zuster zondigen in de gemeente, maar liever geven ze de liefdevolle en onderlinge aansporing aan een broeder of zuster om niet te zondigen. Als Hij toch zondigt, wordt hij of zij als een broeder of zuster behandeld en op basis van Christus' liefde moet de zondaar niet harder behandeld worden dan zijn zonde. Als de zondaar toch niet naar de liefdevolle vermaning luistert, dan moet de kerk de zondaar behandelen om de heiligheid van God en de kerk te beschermen. Dan benadrukt de kerk Gods eeuwige straffen en zij streeft naar de terugkeer van de zondaar.

Het derde resultaat gaat over de kerkelijke tucht. In Mat. 18:15-17 zijn er drie manieren om kerkelijk tucht uit te voeren. Die manieren zijn door onze Here Christus uitgevaardigd. Dit zijn in twee delen ingedeeld, namelijk een persoonlijke beoordeling en

publieke beoordeling. Als iemand publiekelijk zondigt, dan moet hij direct naar de kerk gebracht worden. Dit betekent dat de kerk wettelijke macht heeft om de zondaar te beoordelen. Om de kerkelijke tucht goed uit te voeren benadrukt de kerk twee karakters van de kerkelijke tucht. De kerkelijke tucht moet streng uitgevoerd worden omdat de kerkelijke tucht Gods heiligheid beschermt. Daardoor kan de geëxcommuniceerde zondaar niet in de gemeente opgenomen worden totdat de zondaar berouw toont. Dit is de strengheid van de kerkelijke tucht. Maar als de zondaar boetvaardig is, wordt de zondaar weer opgenomen in de gemeente. Dit is de mildheid van de kerkelijke tucht. Daarmee is de kerkelijke tucht voor onze tijd ook belangrijk. Er zijn nog problemen in onze kerken om de zondaar te behandelen, omdat broeders nog steeds tegen elkaar zondigen. Dergelijke problemen moeten door de kerk worden behandeld omdat ze broeders in Christus zijn. Door de kerkelijke tucht uit te voeren, begrijpt de kerk dat God de macht om de zondaar te behandelen, aan de kerk gegeven heeft. Daarmee laat de kerk aan de zondaar de zonde kennen, omdat de kerkelijke tucht wordt gebruikt om de zondaar niet alleen te straffen, maar ook om hem te laten keren terug naar God. Door de kerkelijke tucht kan de zondaar de zonde noch ontkennen, noch naar andere kerken verplaatsen, maar blijft de zondaar in de kerk die hem heeft beoordeeld, omdat de kerkelijke tucht op Gods liefde is gebaseerd. De rechtbank van de kerk wordt een mooie plek om Gods liefde uit te voeren.

Het vierde resultaat gaat over de excommunicatie. De excommunicatie wordt streng uitgevoerd, maar het mag geen dwangmiddel zijn. Met de excommunicatie mag de kerk de gelovigen nooit bedreigen. Degene die geëxcommuniceerd is, wordt als een broeder beschouwd en de gemeente moet voor hem bidden. De gemeente moet wachten totdat de zondaar berouw heeft. Het wachten is ook een teken van liefde. Hij kan niet in de gemeente opgenomen worden totdat hij berouw toont. Het gaat namelijk om de heiligheid van God en de kerk. In onze kerken moet benadrukt worden niet alleen dat de excommunicatie streng door de kerk uitgevoerd mag worden om de heiligheid van God en de kerk, maar ook dat de excommunicatie geen veroordeling is die de zondaar vernietigt. Door de excommunicatie leert de zondaar de zonde kennen en kan hij op aarde de eeuwige veroordeling in de hemel ervaren en voorzien. Zo wordt het berouw van de zondaar benadrukt en na terugkeer in de gemeente moet de zondaar met Christus' liefde weer opgenomen worden. Daarvoor moet de kerk allereerst een liefdesgemeente zijn: zonder de liefde van Christus zou de kerk de zondaar nooit weer in de gemeente hebben opgenomen.

Onze kerken hebben moeite om de excommunicatie uit te voeren omdat als een kerk de excommunicatie uitvoert, de zondaar dan niet alleen niet naar de bepaling van de kerk luistert, maar ook naar een andere kerk kan gaan of helemaal niet meer in de kerk terugkomt. Het is een probleem dat onze kerken moeten oplossen. Toch hebben we

wijsheid nodig om de excommunicatie in onze tijd uit te voeren. Door het onderzoek naar Mat. 18:15-17 wordt duidelijk dat de kerk allereerst een liefdesgemeente moet zijn, waardoor de kerk de zondaar kan behandelen op basis van Christus' liefde en de orde beschreven in Mat. 18:15-17. De kerkelijke tucht of de excommunicatie is de kristal die Gods liefde laat zien die Zijn zoon heeft gezond en die de zondaar heeft verlost. Ik hoop dat onze kerken die orde en macht van de kerkelijke tucht goed kunnen uitvoeren op basis van de liefde van Christus. Op aarde kan de bepaling van de hemel door de kerk geopenbaard worden. Om die reden kan de kerk de ingang van het koninkrijk van God genoemd worden.

Ik hoop en verwacht als volgt:

Door te bidden tot God, de auteur van de Bijbel, kan de ware betekenis van de Bijbel begrepen worden. Op basis van de juiste exegetische methoden kan de Bijbel goed uitgelegd worden. Uiteindelijk wordt Christus als de scopus van de Bijbel aan ons verkondigd. Zo moet de gemeente Christus' liefde zich eigen maken en dit moet leiden tot de onderlinge liefde en vermaning. Omdat de liefde van Christus groter is dan de zonde, kan de zonde van de zondaar vergeven worden. Maar hij moet berouw tonen. Dan kan de kerk hem behouden, neemt de kerk toe in liefde en kan de zondaar in Christus blijven.

Literatuurlijst

Alberigo, G., *De kerkelijke tucht* (Amersfoort: De horstink, 1975).

Asendorf, U., *Die Theologie Martin Luthers nach seinen Predigten* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1988)

Asta, T. W., *Luther's concept of the extra nos as a hermeneutical key for the reform of ecclesial confession and absolution* (Ann Arbor:U.M.I., 1995).

Bayer, O., *Theologie* (Gütersloh : Gütersloher Verlagshaus, 1994).

Bayer, O., *Theology the lutheran way* (Grand Rapids, MI ; Cambridge : Eerdmans, cop. 2007).

Beckwith, C. L., *Martin Luther's basic exegetical writings* (St. Louis, Missouri : Concordia Publishing House, 2017)

Berthoud, P., *The Reformation* (Eugene, OR:Pickwick Publications, 2017).

Bouwman, H., *De kerkelijke tucht naar het gereformeerde kerkrecht* (Kampen : De Groot Goudriaan, 1988).

Bouwman, H., *Gereformeerd kerkrecht* (Kampen : Kok, 1928-1934).

Brady, T. A. e.a., *European history 1400-1600. Late Middle Ages, Renaissance and Reformation* (Leiden [etc.] : Brill, 1994-1995).

Bruggen, J. van., *Ambten in de Apostolische Kerk : een exegetisch mozaïek* (Kampen : Kok, 1984).

Ca, T. D. v., *In quatuor Euangelia et acta apostolorum commentarii: tomus quartus* (Lyon: sumptibus Iacobi [et] Petri Prost, 1639) en *Evangelia cum Commentariis* (1532).

Das Luther-Lexikon (Regensburg:verlag Bückle & Böhm).

Dijk, P van., *Kerkelijke tucht als remedie* (Amsterdam:Bakker, 1944).

Gamble, R. C., *Calvin and hermeneutics* (New York : Garland, 1992).

George, T., *Reading scripture with the reformers* (Downers Grove, Ill : IVP Academic, cop. 2011).

Götze, R., *Wie Luther kirchenzucht übte* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1958).

Greef, W. D., *'De ware uitleg' : hervormers en hun verklaring van de Bijbel* (Leiden : Groen, 1995).

Greef, W. D., *Calvijn over de Bijbel : enkele brieven, inleidingen en hoofdstukken uit de 'Institutie'* (Houten: Den Hertog, 1998).

Grosheide, Exegetica, 45.

Hein, K., *Eucharist and excommunication* (Bern: Herberg lang; Frankfurt am Maim: Peter Lang, 1973).

Holder, R. W., *John Calvin and The grounding of interpretation* (Leiden&Boston: Brill, 2006).

Huijgen, A., *Divine Accommodation in John Calvin's Theology* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2011).

Huijser, T. J., *Biecht en private zondebelijdenis* (Kampen:KoK, 1980).

Jansen, J., *De kerkelijke tucht* (Arnhem:Tamminga, 1913).

Janz, D. R., *Martin Luther* (Louisville, KY: Westminster John Knox, 2010).

John Calvin, *Opera Omnia* Vol. 6 [Comment. in Evangelia et Acta Apost.] (Amsterdam : J.J. Schipper, 1667).

Kolb, R., *Martin Luther and the enduring Word of God* (Grand Rapids, MI:Baker Academic, 2016).

Lee, J.S., *Excommunication and restoration in Calvin's Geneva, 1555-1556* (New Jersey:Princeton, 1997)

LEXICON LATINAS NEDERLANDIGAE MEDII AEVI volumen VIII.

Lohse, B., *Luthers Theologie* (Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1995).

Mentzer, R.A. e.a., *Dire l'interdit* (Leiden; Boston: Brill, 2010).

Montanari, F., *The Brill Dictionary of Ancient Greek* (Leiden ; Boston : Brill, 2015).

Noltensmeier, H., *Reformatiorische Einheit* (Graz-Köln: Böhlau, 1953).

O'Connor, Cajetan's *Biblical Commentaries: motive and method* (Leiden; Boston: Brill, 2017).

Oehmen-Vieregge, R., *Die Enizelbeichte im katholische-evangelischen Gespräche* (Paperborn: Bonifatius, 2002).

Opitz, P., *Calvins theologische Hermeneutik* (Neukirchen-Vluyn: Neukirchener, 1994).

Glare, P.G.W., *Oxford Latin Dictionary* (Oxford: Clarendon, 2005).

Parker, T.H.L., *Calvin's New Testament Commentaries* (Edinburgh: T&T Clark, 1993).

Partee, C., *The Theology of John Calvin* (Louisville, KY: Westminster John Knox, 2008).

Pijper, F., *Geschiedenis der Boete en Biecht* ('s-Gravenhage: Nijhoff, 1891-1896).

Plomp, J., *De kerkelijke tucht bij Calvijn* (Kampen : Kok, 1969).

Selderhuis, H. J., *God in het midden : Calvijns theologie van de Psalmen* (Kampen : Kok, 2000).

Selderhuis, H. J., *John Calvin* (Downers Grove, IL: IVP Academic, 2009).

Selderhuis, H. J., *Luther : een mens zoekt God* (Apeldoorn : de Banier uitgeverij, cop. 2016).

Selderhuis, H. J. (red.), *Calvijn handboek* (Kampen: Kok, 2008).

Sohm, R., *Kirchenrecht* (Leipzig : Duncker & Humblot, 1892).

Spanier, E., *Confessionale ou Beichtspiegel* (La Haye:Nijhoff, 1861).

Spijker, W. van 't. & Drimmelen, L.C. van., *Inleiding tot de studie van het kerkrecht* (Kampen : Kok, 1992).

Terpstra, L., *Leid mij in uw waarheid* (Kampen, 1999).

Thiselton, A. C., *The Two Horizons* (Exeter: the Paternoster Press, 1980).

Thurian, M., *Evangelische Beichte* (München:Chr. Kaiser verlag, 1958).

Torrance, T. F., *The hermeneutics of John Calvin* (Edinburgh:Scottish Academic Press, 1988).

Tour, P. I. de L., Tour, *Calvin et l'Institution chrétienne* (Paris : Firmin-Didot, [1935]).

Walter Bauer, *Griechisch-deutsches Wörterbuch zu den Schriften des neuen Testaments und der frühchristlichen Literatur* (Berlin : De Gruyter, 1988).

Wengert, T. J., *Dictionary of Luther* (Grand Rapids, MI:Baker Academic, 2017).

Zwan, R. van der., *De plaats van de zondebelijdenis in het pastoraat* (Zwolle, 1995).